

Οι Βυζαντινές Οχυρώσεις στον Κάτω Ρου του Έβρου

Πτυχιακή Εργασία

Πεχλιβανίδου Σ. Ελένη

Επιβλέπων καθηγητής Βαραλής Ιωάννης

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Βόλος

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής
Ανθρωπολογίας

Ακαδημαϊκό έτος 2011-2012

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 11109/1
Ημερ. Εισ.: 15-02-2013
Δωρεά: Συγγραφέας
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ – ΙΑΚΑ
2012
ΠΕΧ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4-5
Α. ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ ΠΟΛΕΩΝ	
1. Αδριανούπολη	2-12
2. Διδυμότειχο	13-18
3. Αίνος	19-23
Β. ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ ΘΕΣΣΕΩΝ	
4. Βούκελλον	24
5. Πύθιον	25-33
6. Φέρες	34-38
Συμπεράσματα- Επίλογος	39-41
Κατάλογος Εικόνων	42-65
Βιβλιογραφικές Συντμήσεις	66-69

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα πτυχιακή εργασία επικεντρώνεται στη μελέτη της αρχιτεκτονικής, και συγκεκριμένα της μορφολογίας των Βυζαντινών οχυρώσεων των πόλεων και των θέσεων κατά μήκος του κάτω ρου του ποταμού Έβρου. Σκοπός της εργασίας είναι η μελέτη των οχυρώσεων που προορίζονταν για τη φύλαξη της ποτάμιας οδικής αρτηρίας, που είχε ιδιαίτερη σημασία για την ασφάλεια της πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας Κωνσταντινούπολης, καθώς και η εξέταση της ιστορίας τους από τη δημιουργία τους μέχρι την κατάκτηση της περιοχής από τους Οθωμανούς. Η καταγωγή τόσο η δική μου όσο και της οικογένειάς μου από την συγκεκριμένη περιοχή, από τη μια μεριά, και το ενδιαφέρον μου για την Βυζαντινή τέχνη και αρχιτεκτονική που αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια των σπουδών μου, από την άλλη, με ώθησαν στο να επιλέξω αυτό το θέμα για την εργασία μου.

Θα ήθελα και από τη θέση αυτή να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στον Ιωάννη Βαραλή, επίκουρο καθηγητή Βυζαντινής αρχαιολογίας, και κύριο επιβλέποντα της εργασίας μου για τις υποδείξεις και διορθώσεις του. Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης και στην καθηγήτριά μου Μαρία Βασιλάκη που δέχτηκε με μεγάλη προθυμία να συνεργαστεί μαζί μου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο ποταμός Έβρος (τουρκ. Meriç) αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους ποταμούς της Βαλκανικής χερσονήσου, με συνολικό μήκος περίπου 530 χλμ. και με πλάτος περίπου 2 χλμ.¹ Μάλιστα, από την Αρχαιότητα έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ήταν πλωτός². Το γεγονός αυτό προσέδιδε στην κοιλάδα του, ιδιαίτερα στον κάτω ρου του μήκους του, μια εξαιρετική γεωπολιτική και στρατηγική σημασία. Κατά τη διάρκεια της Βυζαντινής περιόδου ο Έβρος διέθετε τρία σημαντικά εμπορικά λιμάνια στις εκβολές του, στις άκρες του εκτεταμένου Δέλτα του³. Το πρώτο και νοτιότερο βρισκόταν στην Αίνο (σημ. Enez), το δεύτερο στην Τραϊανούπολη, στα δυτικά της σημερινής Αλεξανδρούπολης, και το τρίτο στο βορρά, στη Βήρα (σημ. Φέρες)⁴. Βορειότερα, υπήρχαν και άλλα μικρότερα λιμάνια, σκάλες θα μπορούσε να τις ονομάσει κανείς με τα σημερινά δεδομένα,, όπως εκείνο της Αδριανούπολης (σημ. Edirne). Εκτός από αυτήν την ζωτικής σημασίας ποτάμια οδό, ο Έβρος διασταυρωνόταν με τη μεγαλύτερη οδική αρτηρία της Αρχαιότητας στα Βαλκάνια, την Εγνατία οδό, στο ύψος μάλλον του σημερινού οικισμού Αρδάνιο⁵.

Καθ' όλη τη διάρκεια της Βυζαντινής περιόδου, οι κάτοικοι της κοιλάδας του ποταμού Έβρου διατηρούσαν στενές επαφές με την πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας. Οι σχέσεις μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Θρακικής ενδοχώρας ξεκίνησαν ήδη με την ίδρυση της νέας πρωτεύουσας του κράτους μετά τη νίκη του Κωνσταντίνου κατά του Λικινίου στην Αδριανούπολη το 324⁶. Η Θράκη λειτούργησε ως σιτοβολώνα, αλλά και ως προμαχώνας της Κωνσταντινούπολης, καθώς εκτός από τρόφιμα, της προμήθευε και στρατό. Στους αιώνες που ακολούθησαν, η ευρύτερη περιοχή του Έβρου μετατράπηκε σε κέντρο πολιτικών, στρατιωτικών και κοινωνικών εξελίξεων, πτυχές των οποίων θα επισημανθούν στη συνέχεια κατά την πραγμάτευση των οχυρώσεων.

Οι βυζαντινές οχυρώσεις του Έβρου μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες, οι οποίες και υπαγόρευαν τη διαίρεση της εργασίας σε δύο κεφάλαια: α) στις οχυρώσεις πόλεων και β) στις οχυρώσεις στρατηγικών θέσεων, όπου τα κάστρα έχουν ιδρυθεί για την προστασία συγκεκριμένων κτιρίων ή συγκροτημάτων ειδικού σκοπού, όπως για παράδειγμα ένα μοναστήρι ή ένα θησαυροφυλάκιο.

---

¹ Λώλος 2008, 104.

² Sinos 1985, 2.

³ Oustehout, Bakirtzis 2007, 9.

⁴ Oustehout, Bakirtzis 2007, 9-10.

⁵ Λώλος 2008, 104.

⁶ Oustehout, Bakirtzis 2007, 10-11. Sustal 1991, 63.

Στην πρώτη κατηγορία, που αναλύονται συστηματικά στο πρώτο κεφάλαιο, ανήκουν οι οχυρώσεις της Αδριανούπολης, του Διδυμοτείχου και της Αίνου, πόλεων αρχαίων ή που είχαν διαδεχθεί αρχαιότερους οικισμούς σε άμεση συνάφεια με τον ποταμό Έβρο και τους παραποτάμους του, σε κομβικά σημεία των αρχαίων οδών της περιοχής. Γίνεται, επομένως, αντιληπτή εξαρχής η σχέση των πόλεων αυτών με την ποτάμια αρτηρία, αλλά και η σημασία που είχε η τελευταία στην καθημερινή ζωή των κατοίκων τους.

Στην δεύτερη κατηγορία εντάσσονται οι οχυρωμένες θέσεις του Βουκέλλου, του Πυθίου και των Φερών. Το φρούριο Βούκελλον ήταν, μαζί με το δίδυμό του Πρόβατον, ο βόρειος προμαχώνας της Αδριανούπολης. Στις Φέρες ο οχυρωματικός περίβολος της μονής της Παναγίας Κοσμοσώτειρας περιέκλειε αφενός το καθολικό, την τράπεζα και τους άλλους δευτερεύοντες χώρους του συγκροτήματος, και αφετέρου λειτουργούσε ως προμαχώνας των αυτοκρατορικών δυνάμεων και ως οχύρωση για την ασφάλεια του πληθυσμού που ζούσε στην περιοχή. Στο Πύθιο, τέλος, δημιουργήθηκε ένα ιδιαίτερο ενδιαίτημα-θησαυροφυλάκιο που εξυπηρετούσε αυτοκρατορικές ανάγκες: πρόκειται για φρούριο ιδρυμένο πάνω σε χαμηλό λόφο, που κατόπτευε την δεξιά όχθη του ποταμού επί πολλά χιλιόμετρα και λειτουργούσε σε άμεση σχέση με την οχύρωση του κοντινού Διδυμοτείχου.

Η μελέτη των παραπάνω οχυρώσεων γίνεται με μορφή μεγάλων λημμάτων – υποκεφαλαίων, στα οποία συγκεντρώνονται τα διαθέσιμα στοιχεία από ιστορικές πηγές, επιγραφικό υλικό και σχετικές αρχαιολογικές έρευνες. Στο τέλος συγκεντρώνονται τα συμπεράσματα της εργασίας και ακολουθούν οι πίνακες των εικόνων.

1. ΑΔΡΙΑΝΟΥΠΟΛΗ

1.1 Θέση

Η Αδριανούπολη (σημ. Edirne) είναι κτισμένη δίπλα στη συμβολή των ποταμών Τούντζα (τουρκ. Tunca), Έβρου και του παραπόταμου του Έβρου, Άρδα (εικ.1) και αποτελεί σήμερα μία από τις μεγαλύτερες πόλεις της δυτικής Τουρκίας. Κατά τη διάρκεια της μακραίωνης ιστορίας της, η πόλη εξελίχθηκε σε ένα από τα σημαντικότερα στρατηγικά και γεωπολιτικά κέντρα της Θράκης και αυτό κυρίως χάρη στη γεωγραφική της θέση, που παρείχε στους κατοίκους της σειρά προνομίων, τόσο στρατιωτικού όσο και οικονομικού χαρακτήρα.

1.2 Ιστορία

Το 72 π.Χ. η θρακική πόλη Ουσκουντάμα (Τουρκ. Uskudama) κατακτήθηκε από τον Μάρκο Τερέντιο Λουκούλιο και συμπεριλήφθηκε στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία⁷. Τον 2^ο μ.Χ. αιώνα η πόλη επεκτάθηκε από τον αυτοκράτορα Αδριανό, από τον οποίο πήρε και το όνομά της⁸. Χάρη στη στρατηγική της θέση, η Αδριανούπολη εξελίχθηκε σύντομα σε ένα από τα σημαντικότερα κέντρα ποτάμιων και χερσαίων μεταφορών, όχι μόνον της Θράκης, αλλά όλων των Βαλκανίων⁹. Ήδη από τα τέλη του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. στην πόλη ζούσαν Χριστιανοί¹⁰, ενώ λίγο μετά τη μάχη του 324 αναφέρονται οι πρώτοι επίσκοποι¹¹ και σταδιακά η πόλη έγινε έδρα μητρόπολης, υπεύθυνης για την εκκλησιαστική διοίκηση όλης της επαρχίας¹².

Ως ισχυρός προμαχώνας και διοικητικό κέντρο της περιοχής, η πόλη έπαιξε καθοριστικό ρόλο στις συγκρούσεις μεταξύ του Βυζαντίου και των λαών που εγκαταστάθηκαν στα Βαλκάνια, προστατεύοντας την Πρωτεύουσα από εχθρικές επιδρομές¹³. Στο β' μισό του 6^{ου} αιώνα μ.Χ., η πόλη πολιορκήθηκε από τους Σλάβους και τους Αβάρους¹⁴, ενώ τον 9^ο και τον 10^ο αιώνα η περιοχή έγινε μάρτυρας των συγκρούσεων μεταξύ Βυζαντινών και Βουλγάρων, με αποτέλεσμα η εξουσία της να

---

⁷ Sustal 1985, 161. Ousterhout, Bakirtzis 2007, 161.

⁸ Sustal 1985, 161. Ousterhout, Bakirtzis 2007, 161.

⁹ Ousterhout, Bakirtzis 2007, 161.

¹⁰ Soustal 1985, 161.

¹¹ Πρώτος γνωστός επίσκοπος είναι ο Ευτρόπιος (έως το 330 περίπου), τον οποίο διαδέχτηκε ο Λούκιος (έως το 351). Soustal 1985, 162 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹² Ousterhout, Bakirtzis 2007, 161.

¹³ Στο ίδιο, 162.

¹⁴ Soustal 1985, 162. Ousterhout, Bakirtzis 2007, 162.

περάσει, τον 9^ο αιώνα, στον τσάρο Κρούμο¹⁵, ενώ τον Σεπτέμβριο του 914 την εξουσία της κατέλαβε ο τσάρος Συμεών¹⁶.

Το 1190 ο Φρειδερίκος Α΄ Βαρβαρόσσα κατέλαβε την πόλη¹⁷, ενώ το 1205 ο τσάρος Καλογιάννης νίκησε τους Λατίνους και την προσάρτησε στο Βουλγαρικό κράτος. Οι συγκρούσεις, οι οποίες συνεχίστηκαν και αργότερα, είχαν ως αποτέλεσμα οι Λατίνοι να ανακτήσουν τον έλεγχο της πόλης¹⁸. Κατά τη διάρκεια του 13^{ου} αιώνα, η πόλη άλλαξε πολλούς κυριάρχους, καθώς καταλήφθηκε διαδοχικά από τα στρατεύματα των κρατών της Νίκαιας, της Ηπείρου και της Βουλγαρίας¹⁹.

Η Αδριανούπολη έπαιξε αναμφισβήτητα καθοριστικό ρόλο στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου μεταξύ των δύο Ανδρονίκων τον 14^ο αιώνα. Συγκεκριμένα, στις 21 Μαΐου 1346 ο Ιωάννης Σ΄ Καντακουζηνός στέφθηκε στην Αδριανούπολη²⁰ αυτοκράτορας και, λίγο αργότερα, η εξουσία της πόλης και της περιφέρειάς της παραχωρήθηκαν στον γιό του Ματθαίο Καντακουζηνό. Στη διαμάχη του με τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο, που ακολούθησε, ο Ιωάννης Σ΄ ζήτησε τη βοήθεια των Τούρκων και, έτσι, οθωμανικά στρατεύματα περαιώθηκαν στη Θράκη²¹. Ο σουλτάνος Μουράτ Α΄ εγκαταστάθηκε στην πόλη, η οποία σύντομα απέβη σε πρωτεύουσα του κράτους των Οθωμανών.

1.3 Οχύρωση

Η θέση της πόλης βρίσκεται σε στρατηγικό σημείο, ώστε κατά τη μακραίωνη ιστορία της είχε πολλούς διεκδικητές, γεγονός που δημιούργησε την επιτακτική ανάγκη για τη δημιουργία ισχυρών τειχών. Τον 2^ο αιώνα μ.Χ. η Αδριανούπολη οχυρώθηκε από τον αυτοκράτορα Αδριανό. Η οχύρωσή της είχε σχήμα σχεδόν ορθογώνιο (εικ.2) και το μήκος της στην ανατολική και τη δυτική πλευρά ήταν περ. 800 μ., ενώ στη βόρεια και τη νότια περ. 600μ., περικλείοντας μια έκταση περίπου 0,36 χλμ²²². Σε κάθε γωνία του περιβόλου προσκολλιόταν από ένας κυκλικός πύργος, ενώ προτείχισμα υψωνόταν δίπλα στην όχθη του ποταμού, κοντά στο νοτιοδυτικό πύργο²³. Σε κάθε πλευρά του ορθογώνιου περιβόλου ανοίγονταν πύλες και μπροστά από τα τείχη υπήρχε οχυρωματική τάφρος²⁴.

¹⁵ Ostrogorsky 1969, 164. Soustal 1985, 162. Ousterhout, Bakirtzis 2007, 162.

¹⁶ Ostrogorsky 1969, 23, 215. Soustal 1985, 162. Ousterhout, Bakirtzis 2007, 162.

¹⁷ Ostrogorsky 1969, 23.

¹⁸ Ousterhout, Bakirtzis 2007, 163.

¹⁹ Ostrogorsky 1969, 23.

²⁰ Στο ίδιο, 452.

²¹ Στο ίδιο, 460.

²² Ousterhout, Bakirtzis 2007, 165.

²³ Στο ίδιο.

²⁴ Στο ίδιο.

1.4 Saat kulesi

Σήμερα σώζονται ελάχιστα μόνο τμήματα της οχύρωσης, μεταξύ των οποίων και μέρος του βόρειου τείχους, το οποίο είναι σε επαφή με τον βορειοανατολικό πύργο, γνωστός στην τοπική παράδοση ως πύργος του Ιωάννη C' Καντακουζηνού ή Saat Kulesi²⁵. Ο πύργος είναι σε κάτοψη κυκλικός και έχει περίπου 10 μ. διάμετρο²⁶ (εικ.3α-3β). Είναι κατασκευασμένος από ορθογώνιες λιθοπλίνθους με ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας, ενώ μεταξύ των δόμων παρεμβάλλονται σειρές πλίνθων (opus mixtum)²⁷. Το 1884 ο πύργος δέχθηκε ανακατασκευές και αυξήθηκε σε ύψος, ενώ το 1894 προστέθηκαν επάλληλοι όροφοι προκειμένου να λειτουργήσει ως πύργος ωρολογίου²⁸. Η τουρκική ονομασία του οφείλεται στη μεταγενέστερη αυτή τοποθέτηση ρολογιού στην κορυφή των ορόφων που προστέθηκαν²⁹. Ο πύργος διαθέτει επιγραφή εντοιχισμένη στο ανώτερο τμήμα του (εικ. 4), η οποία ήταν λίθινη, γραμμένη *ἐς κύκλου σχῆμα* και έχει διαβαστεί ως εξής:

† Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ [εὐ]σεβ[ε]στάτῳ κ(αί) φιλοχρίστῳ βασιλεῖ ἡμῶν Ἰωάννῃ

Οι Ousterhout και Μπακιρτζής θεωρούν πως πιθανότατα αναφέρεται στον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο ή στον Ιωάννη C' Καντακουζηνό³⁰. Σύμφωνα με την Ασδραχά η επιγραφή τοποθετήθηκε με αφορμή την κατασκευή ή την επισκευή του πύργου το 1346-1347 και πρόκειται ουσιαστικά για μια επίκληση στον αυτοκράτορα Ιωάννη C' Καντακουζηνό³¹.

Ο πύργος βρισκόταν σε καλή κατάσταση διατήρησης, παρά τις μετατροπές που υπέστη, και η επιγραφή ήταν ορατή μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, γεγονός που επιβεβαιώνει σειρά φωτογραφιών μεταξύ των ετών 1884/1894³². Το 1940/1942 ο πύργος είχε ήδη υποστεί σοβαρές καταστροφές, ενώ το 1953 με πρόφαση τον κίνδυνο πιθανής κατάρρευσής του, λόγω του σεισμού που έγινε την ίδια χρονιά, με διαταγή του Δημάρχου της πόλης ο πύργος ανατινάχτηκε και οι ανώτεροι όροφοί του καταστράφηκαν³³. Σε κάποια από τις επισκευές του πύργου η επιγραφή φαίνεται ότι καλύφθηκε από σοβά,

²⁵ Asdracha 1995, 241.

²⁶ Ousterhout, Bakirtzis 2007, 165.

²⁷ Στο ίδιο.

²⁸ Στο ίδιο.

²⁹ Asdracha 1995, 241.

³⁰ Ousterhout, Bakirtzis 2007, 167.

³¹ Asdracha 1995, 241.

³² Στο ίδιο.

³³ Στο ίδιο.

όμως το 1979 μετά τη γενική αποσάθρωση του κτίσματος τμήματα των εξωτερικών επιχρισμάτων έπεσαν, με αποτέλεσμα να γίνουν και πάλι ορατά ορισμένα μέρη της³⁴.

1.5 Επιγραφές και οικοδομικές φάσεις του τείχους

Επειδή, όσο γνωρίζω, τα τείχη της πόλης δεν έχουν ακόμη αποτελέσει ειδικό αντικείμενο έρευνας, οι μόνες ενδείξεις για την ύπαρξη οικοδομικών φάσεων και επιδιορθώσεων των πύργων και των μεταπυργίων αποτελούν οι επιγραφές που από πολύ παλαιά προσέλκυσαν το ενδιαφέρον των μελετητών. Κατά χρονολογική σειρά, οι δημοσιευμένες επιγραφές των τειχών της Αδριανούπολης³⁵ είναι οι παρακάτω:

Δύο λίθινες επιγραφές με σχεδόν το ίδιο επικλητικό κείμενο προς τιμήν του αυτοκράτορα Βασιλείου Β' βρέθηκαν εντοιχισμένες στις επάλξεις της οχύρωσης³⁶. Οι επιγραφές αυτές εικάζεται πως τοποθετούνται χρονικά γύρω στο 986, έτος κατά το οποίο οργανώθηκε η πρώτη εκστρατεία του αυτοκράτορα αυτού εναντίον του τσάρου Σαμουήλ³⁷. Η πρώτη επιγραφή ήταν τοποθετημένη πάνω από την πύλη που ονομαζόταν Giermikari και το απόγραφό της είναι το εξής:

⊕ ⊕ ΚΕΒΟΗΘΗΒΑΣΙΛΕΙΩΔΕΣΠΟΤΗ ΞΩΞΩ

† Θεοτόκε βοήθη Βασιλείω δεσπότη [τ]ῶ ν[έ]ω

Η δεύτερη ήταν εντοιχισμένη στο μεγάλο κυκλικό πύργο της βορειοανατολικής γωνίας της οχύρωσης, ο οποίος ονομαζόταν και Gerli ή Ili Burgaz³⁸ και το απόγραφό της είναι το ακόλουθο:

⊕ ΚΕΒΟΗΘΕΙΒΑΣΙΛΕΙΩΔΕΣΠΟΤΗ ΤΩ ΝΕΩ

† Κ(ύρι)ε βοήθει Βασιλείω δεσπότη τῶ νέω

Οι δύο αυτές επιγραφές διαφέρουν στο ότι η πρώτη απευθύνεται στη Θεοτόκο ενώ η δεύτερη στον Χριστό, αλλά και ως προς την ορθογραφία και στο γεγονός πως ο ρόδακας

³⁴ Asdracha 1995, 241.

³⁵ Ακολουθώ την πρόσφατη μελέτη των επιγραφών από την Αικατερίνη Ασδραχά (Asdracha 1995).

³⁶ Asdracha 1996, 301.

³⁷ Στο ίδιο.

³⁸ Στο ίδιο.

εμφανίζεται μόνο στην πρώτη επιγραφή. Ενδεχομένως ο σταυρός, με τον οποίο αρχίζει το κείμενο της δεύτερης, να ήταν ανάγλυφος και όχι εγχάρακτος όπως στην πρώτη.

Σε τετράπλευρο πύργο των τειχών βρέθηκε επιγραφή με το μονόγραμμα του αυτοκράτορα Νικηφόρου Βρυέννιου (1077-1095). Ο τελευταίος που μαρτυρεί πως είδε την επιγραφή αυτή στην αρχική της θέση είναι ο Ματθαίος Παρανίκας το 1892³⁹. Το μονόγραμμα, που δεν γνωρίζουμε αν ήταν σχηματισμένο από πλίνθους ή ανάγλυφο σε λίθινη πλάκα, ήταν ως εξής:

Στο μέσον περίπου του βόρειου σκέλους του τείχους και δίπλα από την πύλη εισόδου, που ήταν γνωστή και ως Manias-kari, υπήρχε ένα μετρητής της στάθμης του νερού του ποταμού (υδροστάτης), πάνω στον οποίο βρέθηκε τμήμα εγχάρακτης επιγραφής, που χρονολογείται τον 11^ο-12^ο αιώνα⁴⁰. Σύμφωνα με τον Covel, ο οποίος την είδε κατά τη διάρκεια παραμονής του στην Αδριανούπολη από το Μάιο έως τον Σεπτέμβριο-Οκτώβριο του 1675⁴¹, στο κέντρο του στίχου της επιγραφής εικονιζόταν σταυρός, εκατέρωθεν του οποίου αναπτυσσόταν το εξής κείμενο:

ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ ΕΠΙΣΤΡΟΦΕΨΑΙ ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ ΣΟΥ

Πρόκειται ουσιαστικά για μια επίκληση στη Θεοτόκο και αποδίδεται ως εξής:

(...) ἐπίσκεψις ἐπίστρῳφεψαι τὴν πόλιν σου

Κατά τον Covel, υπήρχε ακόμη μια λίθινη επιγραφή εντοιχισμένη κατά μήκος των τειχών της πόλης, που μνημόνευε τις εργασίες επιδιόρθωσης ενός πύργου κατά την υπηρεσία του Κομνηνού Τορνίκη (1271-1285) επί αυτοκράτορος Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγου⁴². Σύμφωνα με τον Covel, ήταν τμήμα μακρόστενης λίθινης πλάκας εντοιχισμένης σε μικρή απόσταση από τον πύργο με κείμενο που ενδεχομένως θα αποτελούσε την κατάληξη ενός, ίσως πολύστιχου, κειμένου το οποίο θα απλωνόταν σε κάποιο άλλο κοντινό σημείο των τειχών⁴³. Το απόγραφο που μας διασώζει είναι το εξής:

³⁹ Παρανίκας 1900, 289.

⁴⁰ Asdracha 1996, 241.

⁴¹ Στο ίδιο, 321, με την προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁴² Asdracha 1997, 326, με την προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁴³ Στο ίδιο, 326, με την προγενέστερη βιβλιογραφία.

ΥΠΗΡΕΤΟΥΝΤΟΣ ΚΟΜΗΝΟΥ ΤΟΥ ΤΟΡΝΙΚΗ †

[† Ανεκαινίσθη ὁ πύργος οὗτος

(...)]

ὑπηρετοῦντος Κομνηνοῦ τοῦ Τορνίκη †

Μια ακόμη λίθινη επιγραφή αναφέρεται στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγο (1259-1282), αλλά δυστυχώς θεωρείται ήδη χαμένη από την εποχή δημοσίευσής της από τον Mordtmann, σύμφωνα με τον οποίο διαβαζόταν ως εξής⁴⁴:

(...) ἡμῶν τῷ Μι[χ]αήλ Κομνηνῷ τῷ Παλαιολόγῳ

Τέλος, σε έναν από τους πύργους τετράγωνης κάτοψης της οχύρωσης της πόλης βρέθηκε εντοιχισμένη μαρμάρινη επιγραφή (εικ.5) που τοποθετήθηκε σε ένδειξη τιμής και σεβασμού προς τον ίδιο αυτοκράτορα Μιχαήλ και χρονολογείται γύρω στο 1263⁴⁵. Η επιγραφή αυτή διαβάστηκε ως εξής:

† Ἄναξ Μιχαήλ Ἀυσόνων ὄντως κλέος
λύτρωσιν εὖ ὄν ἢ Κωνσταντίν[ου]
πύργωμα τεύχει κατέναντι βαρβάρων
μάχας πρὸς αὐτῶν ἀπτόητον καθάπαξ †

Όπως μας πληροφορεί ο Mordtmann, μετά την καταστροφή του πύργου, η πλάκα αυτή επαναχρησιμοποιήθηκε και εντοιχίστηκε σε τοίχο του μητροπολιτικού ναού⁴⁶, που αποτελούσε κτίσμα του 19^{ου} αιώνα⁴⁷, από τον οποίο σώζονται μόλις τρία κιονόκρανα που φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της σημερινής πόλης.

Οι παραπάνω οικοδομικές επιγραφές καθιστούν πιθανό ότι η ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική οχύρωση της πόλης συμπληρώθηκε ή επιδιορθώθηκε, εν μέρει τουλάχιστον, σε τρεις φάσεις: κατ' αρχάς από τον Βασίλειο Β' στα τέλη του 10^{ου} αιώνα, κατά τον 11^ο αιώνα και επί του Μιχαήλ Θ' με την επίβλεψη του Κομνηνού Τορνίκη, ενός από τους επί τόπου αξιωματούχους του. Αν και η τελευταία επιγραφή εγκωμιάζει την

⁴⁴ Mordtmann 1877, 202.

⁴⁵ Asdracha 1995, 227.

⁴⁶ Mordtmann 1877, 201.

⁴⁷ Asdracha 1995, 227.

ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τον Μιχαήλ, η τοποθέτησή της στα τείχη της Αδριανούπολης και η φρασεολογία του ποιητικού κειμένου («*πύργωμα τεύχει κατέναντι βαρβάρων*») ουσιαστικά αναδεικνύει την Αδριανούπολη ως προπύργιο της οχύρωσης της πρωτεύουσας.

1.6 Η καταστροφή των τειχών

Η ολοκληρωτική καταστροφή των τειχών της Αδριανούπολης ήλθε με την λήξη του Ρωσοτουρκικού πολέμου το 1878 και την υπογραφή της συνθήκης του Βερολίνου⁴⁸. Το υλικό από το οποίο ήταν κατασκευασμένα χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή στρατώνων και άλλων κτιρίων, ενώ ένα τμήμα τους διατέθηκε στους Έλληνες της πόλης, για την επισκευή των σπιτιών τους που είχαν καταστραφεί λόγω της γειτνίασής τους με τα τείχη⁴⁹.

---

⁴⁸ Asdracha 1995, 227.

⁴⁹ Asdracha 1995, 227.

2. Διδυμότειχο

2.1 Θέση

Το Διδυμότειχο είναι κτισμένο κοντά στη συμβολή των ποταμών Έβρου και Ερυθροποτάμου και απέχει περίπου 2 χλμ. από τα Ελληνοτουρκικά σύνορα, 36 χλμ. από την Αδριανούπολη και 15 χλμ. από το Πύθιο⁵⁰ (εικ.6). Ο πυρήνας της σύγχρονης πόλης διαμορφώνεται στα νοτιοανατολικά ενός οχυρωμένου λόφου, ύψους 107 μέτρων από την επιφάνεια της θάλασσας, και η ιστορία της πόλης είναι στενά συνδεδεμένη με τα βυζαντινά της τείχη, τα οποία διατηρούνται σε αρκετά καλή κατάσταση. Το Διδυμότειχο ήταν αναμφισβήτητα μια από τις ισχυρότερες παρέβριες πόλεις, που ήκμασε σε όλη τη διάρκεια της Βυζαντινής περιόδου.

Το όνομα «Διδυμότειχο» εμφανίζεται για πρώτη φορά το 591 (ή το 592), όταν αναφέρεται ως τόπος για ανάπαυση των στρατευμάτων του Πρίσκου, κατά τη διάρκεια του πολέμου εναντίον των Αβάρων⁵¹. Υπάρχουν δύο εκδοχές σχετικά με την προέλευση της ονομασίας της πόλης. Σύμφωνα με την πρώτη, το Διδυμότειχο οφείλει το όνομά του στα «δίδυμα» τείχη της, όπως θα μπορούσαν να έχουν ερμηνευτεί από τους Βυζαντινούς το κυρίως τείχος και το προτείχισμα⁵². Κατά μια δεύτερη εκδοχή, το Διδυμότειχο υπήρξε η διάδοχος πόλη της αρχαίας Πλωτινιόπολεως, η οποία ιδρύθηκε τον 2^ο αιώνα π.Χ από τον ρωμαίο αυτοκράτορα Τραϊανό⁵³ και ήκμασε μέχρι τον 6^ο-7^ο αιώνα μ.Χ⁵⁴. Η Πλωτινιόπολη ήταν κτισμένη στο λόφο που σήμερα ονομάζεται της «Αγίας Πέτρας», ο οποίος βρίσκεται απέναντι από τον λόφο του Κάστρου ή λόφο του Καλέ, όπου εκτείνεται η μεσοβυζαντινή και η υστεροβυζαντινή πόλη με την ακρόπολή της· έτσι, ο οικισμός έλαβε την ονομασία «Διδυμότειχο», εξαιτίας των δύο απέναντι ευρισκόμενων οχυρώσεων⁵⁵. Ανάμεσα στους δύο «δίδυμους» λόφους περνούσε η μεγάλη οδική αρτηρία που ένωνε την Τραϊανούπολη με την Αδριανούπολη.

2.2 Ιστορία της πόλης

Το 813 το Διδυμότειχο πολιορκήθηκε και κυριεύθηκε από τον Βούλγαρο ηγεμόνα Κρούμο (802-814)⁵⁶, όπως αποδεικνύεται από επιγραφή που φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό

---

⁵⁰ Sustal 1991, 240.

⁵¹ Στο ίδιο. Ousterhout, Bakirtzis 2007, 89.

⁵² Βλ. παρακάτω, το υποκεφάλαιο 2.3.

⁵³ Ousterhout, Bakirtzis 2007, 88.

⁵⁴ Τσουρής 1991, 89-90, με όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁵⁵ Sustal 1991, 240.

⁵⁶ Γιαννόπουλος 1989, 39. Sustal 1991, 240. Ousterhout, Bakirtzis 2007, 90.

Μουσείο της Σόφιας⁵⁷. Το όνομα της πόλης απαντά συχνά στις πηγές, ενώ ήδη από τον 13^ο αιώνα, το Διδυμότειχο εξελίχθηκε σε μητρόπολη⁵⁸. Το 1204 η πόλη έπεσε στα χέρια του Βαλδουίνου της Φλάνδρας⁵⁹ και των Σταυροφόρων, οι οποίοι ουσιαστικά την εγκατέλειψαν μετά τη μεγάλη πλημμύρα του ποταμού το φθινόπωρο του 1205⁶⁰.

Ένα χρόνο αργότερα ο Ιβάν Α', ηγεμόνας των Βουλγάρων, γνωστός στις πηγές ως Καλογιάννης, λεηλάτησε την πόλη και έπειτα αποσύρθηκε στα ενδότερα. Η λεηλασία αυτή προκάλεσε μεγάλες ζημιές στην οχύρωση και το σύστημα υδροδότησης της πόλης σε βαθμό που οι Φράγκοι ηγεμόνες της Κωνσταντινούπολης άρχισαν να σχεδιάζουν την ανακατασκευή τους⁶¹.

Το 1225 το Διδυμότειχο περιήλθε στον έλεγχο του Θεόδωρου Κομνηνού Δούκα (1215-1230), ηγεμόνα του κράτους της Ηπείρου. Σε λίγα χρόνια όμως την εξουσία της πόλης παρέλαβε ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης, αυτοκράτορας της Νίκαιας⁶², που είχε αναλάβει την επανοχύρωσή της, καθώς τη χρησιμοποίησε ως στρατιωτική βάση του κατά τη διάρκεια της Βουλγαρικής εκστρατείας (1255/6)⁶³. Έπειτα από τη φυγή του από την Κωνσταντινούπολη το 1321, ο Ανδρόνικος Γ' χρησιμοποίησε το Διδυμότειχο ως στρατιωτική βάση κατά τη διάρκεια της διαμάχης του με τον παππού του Ανδρόνικο Β'⁶⁴. Μετά την ολοκλήρωση των εχθροπραξιών, που οδήγησαν στην αποχώρηση του Ανδρόνικου Β' και την ανάρρηση του εγγονού στο θρόνο, ο Θεόδωρος Μετοχίτης, ο οποίος είχε εμπλακεί στη διαμάχη υποστηρίζοντας τον Ανδρόνικο Β', εξορίστηκε για δύο χρόνια στην πόλη⁶⁵.

Το Διδυμότειχο υπήρξε θέατρο σημαντικών γεγονότων και κατά τη διάρκεια του δευτέρου εμφυλίου πολέμου. Μερικούς μήνες μετά το θάνατο του Ανδρόνικου Γ' (1341), ο Ιωάννης C' Καντακουζηνός ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας στις 26 Οκτωβρίου 1341 στο

---

⁵⁷ Κατά τον Γιαννόπουλο 1989, 41-42: «Έπειτα από την ανεπιτυχή απόπειρα δολοφονίας του Χαν Κρούμο από τον Λέοντα Ε' τον Αρμένιο, ο βούλγαρος ηγεμόνας επιδόθηκε σε μια σειρά λεηλασιών των κέντρων αντίστασης του Βυζαντίου. Ο Κρούμο συνήθιζε να παίρνει μαζί του ως λάφυρα επιγραφές, στις οποίες αναφερόταν τα ονόματα των πόλεων που κατακτούσε και στη συνέχεια τα τοποθετούσε στο παλάτι του στην Πλίσκα. Αργότερα, ο Μπόρις χρησιμοποίησε τις πλάκες αυτές για την κατασκευή της μεγάλης βασιλικής στην Πλίσκα. Ανάμεσα στις επινίκιες επιγραφές υπάρχει μια στην οποία αναγράφεται: 'KASTRON DIDYMOTYCHOU'».

⁵⁸ Ousterhout, Bakirtzis 2007, 90.

⁵⁹ Γιαννόπουλος 1989, 53. Sustal 1991, 241. Ousterhout, Bakirtzis 2007, 90.

⁶⁰ Sustal 1991, 241. Ousterhout, Bakirtzis 2007, 90.

⁶¹ Ousterhout, Bakirtzis 2007, 90.

⁶² Sustal 1991, 241. Ousterhout, Bakirtzis 2007, 90.

⁶³ Γιαννόπουλος 1989, 64. Ousterhout, Bakirtzis 2007, 90.

⁶⁴ Καντακουζηνός, *Ιστορίαι*, I, 27, έκδ. Δ. Σοφινός, τομ. I, 135.5-25. Sustal 1991, 241. Ousterhout, Bakirtzis 2007, 91.

⁶⁵ Καντακουζηνός, *Ιστορίαι*, II.1, έκδ. Δ. Σοφινός, τομ. I, 312.5-24. Ševčenko 1975, 33-36.

ναό του αγίου Γεωργίου, του επονομαζόμενου «Παλαιοκαστρίτη», και η πόλη έγινε το στρατιωτικό του ορμητήριο όσο διήρκεσε ο εμφύλιος πόλεμος (1341-1347)⁶⁶. εξαιτίας των πολεμικών συγκρούσεων, διανοίχτηκε μια τάφρος μπροστά στα τείχη που περιβάλλοντο το λόφο του Κάστρου⁶⁷. Έπειτα από πιέσεις που δεχόταν τόσο από τις Βυζαντινές όσο και από τις Βουλγαρικές δυνάμεις τον χειμώνα του 1343, ο Ιωάννης Καντακουζηνός ζήτησε τη βοήθεια του Εμίρη του Αϊδινίου, ο οποίος διαπεραίωσε οθωμανικά στρατεύματα στη Θράκη⁶⁸. Με τη νίκη του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου και την παραίτηση του Καντακουζηνού (1347), η πόλη ενσωματώθηκε στην περιοχή την οποία ήλεγχε η οικογένεια των Παλαιολόγων⁶⁹. Το 1352 το Διδυμότειχο παραχωρήθηκε στον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο, που ήρθε σύντομα σε σύγκρουση με τον Ματθαίο Καντακουζηνό, ο οποίος διοικούσε την Αδριανούπολη⁷⁰.

Η πόλη πιθανότατα κατακτήθηκε δύο φορές από τους Οθωμανούς: η πρώτη το 1359 και η δεύτερη, και οριστική, το 1361⁷¹. Ο σουλτάνος Μουράτ Α' διέμενε εκεί από τον Σεπτέμβριο του 1373 τουλάχιστον μέχρι το 1377, ενώ ο εγγονός του Μεχμέτ Α' έκτισε μεγάλο τζαμί που σώζεται μέχρι σήμερα⁷².

2.3 Οχύρωση

Τα τείχη της Βυζαντινής πόλης σώζονται πάνω και γύρω από το λόφο του Κάστρου ή λόφο του Καλέ, στα δυτικά-βορειοδυτικά του σημερινού οικισμού. Για τα τείχη δεν έχει γίνει μέχρι σήμερα κάποια ειδική μελέτη: πληροφορίες αντλούμε από τη διδακτορική διατριβή του Φώτη Γιαννόπουλου με τίτλο «*Didymoteichon. Geschichte einer byzantinischer Festung*» (Köln, 1975), η ελληνική έκδοση της οποίας κυκλοφόρησε το 1989⁷³. καθώς και από τα δημοσιευμένα αποτελέσματα ερευνών και ανασκαφών της 15^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων από τον Κ. Τσουρή⁷⁴.

Τα τείχη έχουν κατεύθυνση βόρειο-βορειοδυτική και στην ουσία αποτελούνται από το κυρίως τείχος μπροστά από το οποίο υψώνεται χαμηλό προτείχισμα⁷⁵. Ο περίβολος της πόλης έχει περίμετρο περίπου 1.800 μ., ακολουθεί τη φορά του φυσικού

---

⁶⁶ Sustal 1991, 242. Ousterhout, Bakirtzis 2007, 91.

⁶⁷ Ousterhout, Bakirtzis 2007, 91.

⁶⁸ Στο ίδιο, 91.

⁶⁹ Sustal 1991, 242.

⁷⁰ Στο ίδιο.

⁷¹ Στο ίδιο.

⁷² Ousterhout, Bakirtzis 2007, 91-92.

⁷³ Γιαννόπουλος 1989.

⁷⁴ Τσουρή 1987. Τσουρή 1989.

⁷⁵ Γιαννόπουλος 1989, 117.

βράχου⁷⁶ και έχει σχήμα ακανόνιστο (εικ.7). Τα τείχη είναι κατασκευασμένα με μεγάλες ορθογώνιες λιθοπλίνθους, οι οποίες ακολουθούν ως επί το πλείστον το ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας. Σε όλη την έκτασή τους διακρίνεται η προσπάθεια να διαταχθεί το οικοδομικό υλικό σε ισοϋψείς στρώσεις (δόμους)⁷⁷, ώστε το σύνολο να υπόκειται σ' έναν σχετικά ευθύγραμμο κανόνα. Οι λιθόπλινθοι εναλλάσσονται κατά τόπους με στρώσεις πλίνθων, φαινόμενο πολύ σύνηθες κατά τους βυζαντινούς χρόνους⁷⁸. Τα μεταπύργια παρουσιάζουν μεγαλύτερο πάχος στα κατώτερα σημεία σε σχέση με τα ανώτερα και αυτό, αφενός γιατί η βάση είναι εκείνη που στηρίζει όλο το βάρος της κατασκευής, και αφετέρου γιατί μ' αυτόν τον τρόπο δημιουργείται μεγαλύτερη αντίσταση και, κατά συνέπεια, μειώνονται οι πιθανότητες διάτρησης. Τέλος, το τείχος σε όλη του τη διαδρομή επενδύθηκε εσωτερικά με τοιχοποιία ίσως της εποχής της Τουρκοκρατίας⁷⁹. Εξαιτίας όμως της φυσικής προστασίας που παρέχει η ίδια η θέση, ορισμένα σημεία παρέμειναν ατείχιστα, όπως λ.χ. η δυτική πλευρά.

Τα ισχυρά τείχη της πόλης, ενισχύονται κάθε 50-100 μ. περίπου με πύργους μεγάλων διαστάσεων. Οι πύργοι είναι σε κάτοψη κυκλικοί ή ορθογώνιοι και ορισμένοι από αυτούς σώζονται σε αρκετά μεγάλο ύψος. Από τους ορθογώνιους πύργους, σώζεται καλύτερα ο πύργος που είναι γνωστός με το όνομα «Κεχρί» ή «του Κομνηνού» (στα βορειοδυτικά) (εικ.8). Στο κατώτερο μέρος αυτού του πύργου, διακρίνονται οριζόντιες στρώσεις πλίνθων, οι οποίες παρεμβάλλονται μεταξύ των λίθινων δόμων. Η τεχνική αυτή απαντά και στους υπόλοιπους πύργους ορθογώνιας κάτοψης. Αντίθετα, κάτι τέτοιο δεν διαπιστώνεται στους κυκλικούς πύργους, ή τουλάχιστον σ' εκείνους της βόρειας πλευράς. Στην περίπτωση των τελευταίων χρησιμοποιήθηκαν βήσαλα, υλικό κατάλληλο μόνο για τη συμπλήρωση των κενών μεταξύ των μεγάλων ακατέργαστων λίθων⁸⁰. Πρόκειται ουσιαστικά για την μέθοδο εκείνη κατά την οποία δημιουργούνται δύο επιδερμίδες (μια εσωτερική και μια εξωτερική), το κενό μεταξύ των οποίων γεμίζει με λατύπη.

---

⁷⁶ Ousterhout, Bakirtzis 2007, 94.

⁷⁷ Τσουρής 1995, 92.

⁷⁸ Κατά τον Γιαννόπουλο: "Τον τρόπο δόμησης με εναλλαγή ζωνών, που αναπτύχθηκε στο Βυζάντιο, τον παρέλαβαν οι Βούλγαροι και οι Νοτιοσλάβοι και τον αποδέχθηκε επίσης, με ελάχιστες παρεκκλίσεις, και η μεσαιωνική τουρκική αρχιτεκτονική". Γιαννόπουλος 1989, 119 και σημ. 459.

⁷⁹ Αυτά φαίνεται να υπονοεί ο Γιαννόπουλος 1989, 121 και σημ. 464.

⁸⁰ Κατά τον Γιαννόπουλο 1989, 118: «Το γεγονός αυτό επιτρέπει την υπόθεση πως η ανοικοδόμηση των οχυρωματικών αυτών εγκαταστάσεων έγινε κάτω από την πίεση του χρόνου. Ίσως να συνδέεται με την απόφαση των Λατίνων να οχυρώσουν την πόλη όσο το δυνατόν γρηγορότερα, έπειτα από την καταστροφή των τειχών από τους Βούλγαρους (1206)».

Στα νοτιοανατολικά του λόφου βρίσκεται ο ναός του Χριστού Σωτήρος (εικ.9), του οποίου η ανέγερση χρονολογείται στα 1846⁸¹. Από αρχιτεκτονικής άποψης πρόκειται για μία τρικλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική με κλειστή στοά που περιβάλλει την εκκλησία από Βορρά, Νότο και Δύση, με υπερκείμενο γυναικωνίτη⁸². Στα βόρεια του ναού, ακριβώς πάνω από τα θεμέλια του πύργου ΠΛ8⁸³ της οχύρωσης, υψώνεται το εξαγωνικό κωδωνοστάσιο του ναού⁸⁴.

Στη νότια πλευρά το τείχος σώζεται σε αρκετά μεγάλο ύψος, ενώ στη νοτιοανατολική γωνία βρίσκεται ένας πύργος του οποίου η κάτοψη έχει σχήμα τριών τετάρτων του κύκλου. Τόσο αυτός, όσο και άλλοι δύο σωζόμενοι ορθογώνιοι πύργοι αυτής της πλευράς, είναι συμπαγείς. Αυτό επιβάλλεται κυρίως λόγω της θέσης τους⁸⁵. Οι συμπαγείς πύργοι χρησίμευαν ως παρατηρητήρια, αφού παρείχαν τη δυνατότητα ανάβασης των οπλιτών στα ανώτερα σημεία τους, ενώ το μεγάλο ύψος τους διευκόλυνε τον έλεγχο τόσο της χερσαίας όσο και της ποτάμιας κυκλοφορίας της περιοχής.

Η κύρια όψη της οχύρωσης εκτείνεται στα ανατολικά. Γι' αυτό και η πλευρά αυτή είναι διακοσμημένη με χριστιανικά σύμβολα, μονογράμματα του πρωτοστάτορα Κωνσταντίνου Ταρχανειώτη (1351/2) και άλλες επιγραφές⁸⁶ (εικ.10). Οι δύο κεντρικές πύλες του Διδυμοτείχου, γνωστές ως Καλέπορτες (εικ.11), πλαισιώνονται από πεντάπλευρους πύργους⁸⁷ (εικ.12), η πρώτη φάση των οποίων χρονολογείται στην εποχή του Ιουστινιανού (527-565). Η δυτική πύλη, προς την πλευρά του Ερυθροπόταμου, σώζεται ολόκληρη και φέρει μικρότερη πύλη δίπλα σε πύργο με οξυκόρυφα αψιδώματα και προαύλιο που απέκτησε στα πρώιμα οθωμανικά χρόνια⁸⁸. Είναι σίγουρο ότι θα υπήρχαν και άλλες δευτερεύουσες πύλες, οι οποίες εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της πόλης. Τέτοιες ήταν οι «Σαραϊόπορτες» (οι πύλες του παλατιού) στα βόρεια, και οι «Νερόπορτες» (εικ.13) στα ανατολικά, δίπλα από την παρόχθια ζώνη του Ερυθροποτάμου και επάνω στην οδική αρτηρία, που οδηγεί στην κοιλάδα του ποταμού Αρδα⁸⁹.

---

⁸¹ Λαούρδα-Συνδίκια, Γεωργιάδου-Κούντουρα 2004, 53.

⁸² Στο ίδιο, 58.

⁸³ Στην παρούσα εργασία η αρίθμηση των αρχιτεκτονημάτων ακολουθεί εκείνη της σχεδιαστικής αναπαράστασης από το Τσουρής 1995, 109, εικ. 19.

⁸⁴ Λαούρδα-Συνδίκια, Γεωργιάδου-Κούντουρα 2004, 55.

⁸⁵ Γιαννόπουλος 1989, 120-121.

⁸⁶ Ousterhout, Bakirtzis 2007, 95.

⁸⁷ Στο ίδιο.

⁸⁸ Βλ. www.xanthi.ilsp.gr

⁸⁹ Ousterhout, Bakirtzis 2007, 96-97.

2.5 Χρονολόγηση

Ο Γιαννόπουλος στη διδακτορική του διατριβή διετύπωσε την άποψη πως η οχύρωση της πόλης ήταν έργο του αυτοκράτορα Ιουστινιανού (527-565)⁹⁰, άποψη που έγινε αποδεκτή λίγα χρόνια αργότερα και από τους Μπακιρτζή και Τριαντάφυλλο⁹¹. Κατά τον Τσουρή, η οχύρωση του Διδυμοτείχου έχει δεχτεί πολλές επισκευές κατά τη διάρκεια των αιώνων, χωρίς να έχει τροποποιηθεί ριζικά η πορεία της⁹². Ανάμεσα στον 7^ο και τον 9^ο αιώνα, η οχύρωση είχε ήδη φθορές που απαιτούσαν επισκευή⁹³. Στο διάστημα μεταξύ του 7^{ου} και του 8^{ου} αιώνα, θα πρέπει να τοποθετηθεί η πρώτη επισκευή, ενώ μεταξύ του 8^{ου} και του 9^{ου} αιώνα πραγματοποιήθηκε η δεύτερη⁹⁴. Οι επισκευές δεν σταμάτησαν πριν από τον 14^ο αιώνα, αλλά ορισμένα τμήματα θα πρέπει να έμεναν κατά καιρούς ερειπωμένα ή ημικαταχωμένα⁹⁵. Η μέχρι σήμερα απουσία κτισμάτων που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν πριν από την Ιουστινιάνεια περίοδο, δεν επιτρέπει την επιβεβαίωση της άποψης ότι υπήρξε οχύρωση παλαιότερη του 6^{ου} μ.Χ. αιώνα.

Στην Ιουστινιάνεια περίοδο χρονολογείται η βάση των τειχών, ενώ στην ίδια φάση ανήκουν και οι πεντάπλευροι πύργοι που πλαισιώνουν τις Καλέπορτες⁹⁶. Κατά τον Τσουρή, οι δύο επόμενες οικοδομικές φάσεις, δηλαδή εκείνη του 7^{ου} και του 8^{ου} αιώνα και εκείνη του 8^{ου} ή του 9^{ου} αιώνα, χαρακτηρίζονται από επισκευές στα κτίσματα της πρώτης φάσης⁹⁷. Αντίθετα, η κύρια πύλη (ΠΛ1), η οποία βρίσκεται μεταξύ των πύργων 2 και 3, χρονολογείται στην περίοδο από τα τέλη του 13^{ου} μέχρι τα μέσα του 14^{ου} αιώνα⁹⁸. Σύμφωνα με τον Τσουρή, τα ανώτερα μέρη των τειχών και το προτείχισμα, στη σημερινή του μορφή, είναι έργα σύγχρονα και μπορούν να χρονολογηθούν ανάμεσα στα τέλη του 13^{ου} και τα μέσα του 14^{ου} αιώνα⁹⁹. Στην υστεροβυζαντινή περίοδο ανήκει και η εξωτερική επένδυση των τειχών¹⁰⁰. Τέλος, η πύλη (ΠΛ2) που βρίσκεται ανάμεσα στους πύργους 3 και 4 (εικ.14), χρονολογείται στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας¹⁰¹, ενώ στην ίδια εποχή κατατάσσονται και ορισμένες άλλες επισκευές¹⁰².

---

⁹⁰ Γιαννόπουλος 1989, 35.

⁹¹ Μπακιρτζής, Τριαντάφυλλος 1977, 70.

⁹² Τσουρή 1995, 93.

⁹³ Στο ίδιο, 95.

⁹⁴ Στο ίδιο.

⁹⁵ Στο ίδιο.

⁹⁶ Ousterhout, Bakirtzis 2007, 94.

⁹⁷ Τσουρή 1995, 93.

⁹⁸ Τσουρή 1991, 52.

⁹⁹ Στο ίδιο, 54.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, 55.

¹⁰¹ Στο ίδιο, 52.

¹⁰² Στο ίδιο, 54.

3. Αίνος

3.1 Θέση

Η Αίνος (σημ. Enez), η οποία διαδέχθηκε την αρχαία ομώνυμη πόλη¹⁰³, είναι κτισμένη σε μια εύφορη περιοχή ανατολικά των εκβολών του Έβρου (εικ.15). Κατά τη διάρκεια της Βυζαντινής περιόδου, η πόλη εξελίχθηκε σε σημαντικό κέντρο εμπορίου, καθώς διέθετε σημαντικό παραποτάμιο λιμάνι, δίπλα στη θάλασσα, το οποίο σε συνδυασμό με τις Αλυκές που υπήρχαν στην ευρύτερη περιοχή, επέτρεψε την ταχύτατη οικονομική της ανάπτυξη¹⁰⁴.

3.2 Ιστορία της πόλης

Κατά τη διάρκεια της Βυζαντινής περιόδου η Αίνος ήταν το σημαντικότερο αστικό κέντρο της περιοχής της Ροδόπης¹⁰⁵. Από τον 7^ο αιώνα και εξής αποτέλεσε έδρα αρχιεπισκοπής και από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα εξελίχθηκε σε μητρόπολη¹⁰⁶. Στο *Τυπικόν* του Ισαακίου Κομνηνού γίνεται μια εκτενής αναφορά στην Αίνο, όπου αναφέρεται ότι η πόλη προμήθευε τη μονή της Κοσμοσώτειρας με λάδι, που μεταφερόταν με βάρκες μέσω του ποταμού¹⁰⁷.

Το 1090/1 ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός εγκατέστησε τα στρατεύματά του στην πόλη, λίγο πριν από τη μάχη με τους Πετσενέγους¹⁰⁸, ενώ το 1189 η περιοχή της Αίνου λεηλατήθηκε από το δούκα της Σουηβίας Φρειδερίκο¹⁰⁹ και το 1204 κατακτήθηκε από τους Σταυροφόρους¹¹⁰. Το 1237 οι Κουμάνοι¹¹¹ εισέβαλαν στη Θρακική ενδοχώρα και τη λεηλάτησαν μέχρι την Αίνο¹¹². Το 1264 τα Βυζαντινά στρατεύματα ηττήθηκαν εκεί από

---

¹⁰³ Asdracha 1995, 251.

¹⁰⁴ Στο ίδιο.

¹⁰⁵ Ousterhout, Bakirtzis 2007, 17.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, 18.

¹⁰⁷ Κομνηνός, *Τυπικόν*, 63, έκδ. Γ. Παπάζογλου, 87-88, 1160-1165.

¹⁰⁸ Σύμφωνα με τον Pritsak 1975, 4: «Οι Πετσενέγοι αποτελούν έναν από τους πολλούς νομαδικούς ασιατικούς λαούς, που στη διάρκεια του Μεσαίωνα μετακινήθηκαν από την κεντρική Ασία στις παρυφές της ανατολικής Ευρώπης». Βλ. και Ousterhout, Bakirtzis 2007, 19.

¹⁰⁹ Ousterhout, Bakirtzis 2007, 19.

¹¹⁰ Στο ίδιο.

¹¹¹ Σύμφωνα με το Encyclopedia of the Hellenic World : «Οι Κουμάνοι ήταν ευρωασιατικά νομαδικά και ημινομαδικά φύλα. Ήταν από τα τελευταία κύματα της τουρκικής επέκτασης προς τη δύση. Στις βυζαντινές πηγές από τον 11ο έως το 13ο αιώνα πολύ συχνά αναφέρονται ως Σκύθες, η τουρκική ονομασία τους είναι Κιπτσάκ (Qipčak) και η σλαβική Πολόβτσου (Polovci)». www.ime.gr

¹¹² Ousterhout, Bakirtzis 2007, 19.

τον Κωνσταντίνο Τίχομιρ, που είναι γνωστός και ως Κωνσταντίνος Τιχ και τους Τατάρους¹¹³.

Μετά τη συμφωνία ένωσης των δύο Εκκλησιών, που υπογράφηκε στη Λυών το 1274 επί Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, η εγκατάσταση Βενετών εμπόρων και βενετσιάνικων επιχειρήσεων στην πόλη εντατικοποιήθηκε¹¹⁴. Το 1307 συνέβη ανεπιτυχής απόπειρα πολιορκίας της από τα μέλη της Καταλανικής Εταιρείας¹¹⁵. Το 1344/5, όταν ο Ιωάννης Καντακουζηνός ζήτησε τη βοήθεια του εμίρη του Αϊδινίου, Οθωμανικά στρατεύματα εισέρρευσαν στην Αίνο, η εξουσία της οποίας παρέμενε επίδικη. Την πόλη διεκδίκησαν μεταξύ άλλων οι Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος, Ιωάννης Ζ' Καντακουζηνός και Νικηφόρος Β' της Ηπείρου¹¹⁶.

Η κοινωνικοπολιτική αστάθεια ήταν πιθανότατα η αιτία που οδήγησε τους κατοίκους της Αίνου να προσκαλέσουν το 1355 την οικογένεια του Φραντσέσκο Γκατελούζι να αναλάβει την εξουσία της πόλης¹¹⁷. Η, γενουατικής καταγωγής, αριστοκρατική οικογένεια των Γκατελούζι κατείχε τον έλεγχο της Αίνου μέχρι την κατάληψή της από τους Οθωμανούς τον Ιανουάριο του 1456¹¹⁸, ενώ λίγα χρόνια αργότερα, το 1462, η εξουσία της παραχωρήθηκε στον Δημήτριο Παλαιολόγο, πρώην δεσπότη του Μορέως¹¹⁹. Μετά το 1469 η πόλη λεηλατήθηκε και κάηκε από τους Βενετούς και οι πληροφορίες για την μετέπειτα ιστορία της είναι σχεδόν ανύπαρκτες¹²⁰.

3.3 Οχύρωση

Στα ανατολικά του σύγχρονου οικισμού και σε μικρή απόσταση από τις εκβολές του ποταμού Έβρου υψώνεται λόφος, στην κορυφογραμμή του οποίου σώζονται τμήματα της βυζαντινής οχύρωσης. Ο Προκόπιος στο *Περί Κτισμάτων* απέδωσε την ανακαίνιση των τειχών της πόλης στον αυτοκράτορα Ιουστινιανό: το προϋπάρχον χαμηλό τείχος της κάτω πόλης απέβη ισχυρό οχυρό¹²¹, που σκοπό του είχε να προστατέψει τη Θρακική ενδοχώρα από εχθρικές επιδρομές¹²². Τα τείχη της ακρόπολης εκτείνονταν σε όλες τις

---

¹¹³ Ousterhout, Bakirtzis 2007, 19.

¹¹⁴ Στο ίδιο.

¹¹⁵ Στο ίδιο.

¹¹⁶ Στο ίδιο.

¹¹⁷ Hasluck 1908-1909, 252. Ousterhout, Bakirtzis 2007, 19.

¹¹⁸ Asdracha 1995, 251.

¹¹⁹ Hasluck 1908-1909, 253.

¹²⁰ Στο ίδιο, 254.

¹²¹ Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, Δ', ια', 1-6, έκδ. Κοκκίνου-Μαντά, Τζαφερόπουλος, 318-319. Ousterhout, Bakirtzis 2007, 17-18.

¹²² Hasluck 1908-1909, 250.

πλευρές του λόφου εκτός αυτής που έβλεπε προς τη θάλασσα¹²³, περικλείοντας μια έκταση ωοειδούς σχήματος, ενώ παράλληλα ενισχύονταν με πύργους, η διάταξη των οποίων ήταν ακανόνιστη¹²⁴.

Η κύρια πύλη, μέρος της οποίας σώζεται έως σήμερα, βρίσκεται στα δυτικά του λόφου (εικ.16). Ο νότιος πύργος, που ενισχύεται στα ανώτερα τμήματά του με επάλξεις, είναι πολύπλευρος και προσκολλάται στο τείχος. Είναι κατασκευασμένος με αμιγή λιθοδομή, ενώ στο κατώτερο τμήμα του μπορούν να διακριθούν στρώσεις πιθανότατα μεταγενέστερων προσθηκών. Σε όλο το ύψος του πύργου είναι εμφανής η προσπάθεια διάταξης των λίθων σε ισοϋψείς στρώσεις. Εσωτερικά, στον δυτικό τοίχο του νότιου πύργου υπάρχει λίθινη κτιστή κλίμακα, που οδηγεί στον περιδρόμο (εικ.17), ο οποίος εκτείνεται πάνω από τον πυλώνα, σε όλο το μήκος του.

Ο βόρειος πύργος, που διατηρείται σε μικρό ύψος, θα πρέπει να ήταν ορθογώνιος. Από τη βάση του, η οποία σώζεται μέχρι τις μέρες μας, μπορούμε να συμπεράνουμε πως ήταν κατασκευασμένος από αδρά λαξευμένους λίθους μεγάλου, μέσου και μικρού μεγέθους, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται πλίνθοι με μικρή όμως συχνότητα. Οι πλίνθοι δεν τοποθετούνται σε στρώσεις, ενώ η σποραδικότητά τους μαρτυρεί ότι πιθανότατα χρησίμευαν για τη συμπλήρωση των κενών μεταξύ των λίθων. Όπως ο νότιος, έτσι και ο βόρειος πύργος θα ενισχυόταν στο ανώτερο τμήμα με επάλξεις.

Η ανωδομή του μεταπυργίου εμφανίζει κατασκευαστικές και μορφολογικές ομοιότητες με την τοιχοποιία των πύργων που υψώνονται εκατέρωθεν του. Όπως οι πύργοι, έτσι και το ενδιάμεσο τείχος θα διέθετε επάλξεις στο άνω τμήμα του, πίσω από τις οποίες διαμορφωνόταν ο περιδρόμος.

Τα υπόλοιπα τείχη της οχύρωσης σώζονται αποσπασματικά. Από τα ελάχιστα κατάλοιπα που έχουν σωθεί, μπορεί κανείς να συμπεράνει πως ήταν κατασκευασμένα με αμιγή λιθοδομή και ακολουθούσαν κατά κανόνα τη φορά του φυσικού βράχου. Λίγο έξω από τα τείχη της ακρόπολης, στη βόρεια πλευρά του λόφου, υψώνεται ο πύργος Α, ενώ στο νότιο άκρο του λόφου σώζεται ο πύργος Β¹²⁵ (εικ.18). Οι πύργοι αυτοί βρίσκονται σε επαφή με το τείχος και, κατά τον Hasluck, θα πρέπει να χρονολογηθούν σε μεταγενέστερη περίοδο, ίσως στο διάστημα μεταξύ του 13^{ου} και του 15^{ου} αιώνα¹²⁶. Ακόμη,

---

¹²³ Asdracha 1995, 251.

¹²⁴ Hasluck 1908-1909, 250.

¹²⁵ Η χρήση των ονομασιών «πύργος Α» και «πύργος Β», είναι συμβατική και ακολουθεί εκείνη του Hasluck (στο ίδιο).

¹²⁶ Στο ίδιο, 252.

στο βόρειο άκρο του λόφου έχουν ανασκαφεί τα ερείπια ενός μεταγενέστερου παλατιού¹²⁷.

3.4 Επιγραφές

Στη νότια πλευρά του τείχους σώζονται ελάχιστα μόλις τμήματα του άλλοτε ορθογώνιου «πύργου Α», στη βόρεια όψη του οποίου βρέθηκε εντοιχισμένη μια επιμήκης πλάκα λευκόφαιου μαρμάρου¹²⁸ (εικ.19). Η πλάκα φέρει σπάσιμο στη δεξιά κάτω επιφάνεια της και διαιρείται σε δύο ορθογώνια πλαίσια ίδιων διαστάσεων¹²⁹. Στο αριστερό τμήμα της σχηματίζεται φολιδωτό κόσμημα, όπου έχει χρησιμοποιηθεί η τεχνική αφαίρεσης του βάθους, ενώ στη δεξιά πλευρά, σχηματίζεται ένας αετός, ο οποίος στέκεται όρθιος, με ανοιγμένα τα φτερά και στραμμένο το κεφάλι προς τα δεξιά. Πρόκειται για το σύμβολο της οικογένειας των Γκατελούζι¹³⁰, το οποίο απαντά και σε άλλες επιγραφές της πόλης. Στο ανώτερο τμήμα της πλάκας είναι χαραγμένα τα εξής:

+ M.CCC.LXXX II + DIE + PRIMO. MA<D>II. +

Σύμφωνα με την Ασδραχά, το κείμενο της επιγραφής μεταφράζεται ως «1^η Μαΐου 1382» και δηλώνει την ημερομηνία και το έτος κατασκευής ή ανακατασκευής του πύργου όπου είναι εντοιχισμένη¹³¹. Η ανάγνωση όμως αυτής της επιγραφής είναι προβληματική, όσον αφορά στο έτος: κατά τον Λαμπάκη, η επιγραφή αναφέρει το έτος 1485¹³², αφού την ανέγνωσε διαφορετικά («+ MCCCCLXXXVMAPCII. †»), ενώ, αντίθετα, ο Hasluck θεώρησε πως η επιγραφή αναφέρει το έτος 1385¹³³ και έδωσε την εξής ανάγνωση: «+ MCCC + LXXXV MADII †».

Στον ορθογώνιο πύργο Β του ανατολικού τείχους βρέθηκε μαρμάρινη πλάκα, στο άνω μέρος της οποίας σώζεται επιγραφή αποδοσμένη με τη χαρακτηριστική γενουατική καμπύλη γραμματοσειρά¹³⁴ (εικ.20), που αναφέρει τη χρονολογία ίδρυσης ή ανακατασκευής του (1^η Αυγούστου 1413):

+MCCCCXIII : DIE PRIM AGVSTI

¹²⁷ Στο ίδιο, 250.

¹²⁸ Στο ίδιο, 255.

¹²⁹ Asdracha 1995, 259.

¹³⁰ Hasluck 1908-1909, 255. Asdracha 1995, 259.

¹³¹ Asdracha 1995, 259.

¹³² Λαμπάκης 1908, 29.

¹³³ Hasluck 1908-1909, 255.

¹³⁴ Στο ίδιο, 256.

Άλλη επιγραφή που σχετιζόταν με την οχύρωση της Αίνου ήταν εντοιχισμένη στο βορειοανατολικό σκέλος του τείχους. Η επιγραφή ανέφερε μόνον το έτος ,C7Dκε' (=6925), δηλαδή το έτος 1416/7¹³⁵, που θεωρήθηκε ότι αντιστοιχεί σε μια από τις επισκευές των τειχών, τα οποία συντηρούνταν περιοδικά σε όλη τη διάρκεια της περιόδου διοίκησης της πόλης από την οικογένεια των Γκατελούζι¹³⁶. Σύμφωνα με την Ασδραχά, επρόκειτο για αρχαία επαναχρησιμοποιημένη πλάκα, της οποίας κανένα τμήμα δεν σώζεται πλέον σήμερα¹³⁷, ενώ ο Λαμπάκης, που τη δημοσίευσε, δεν παρέχει κανενός είδους πληροφορίες για την επιγραφή εκτός από την ημερομηνία¹³⁸.

Στο δυτικό άκρο του βόρειου σκέλους των τειχών υπήρχε πύργος, στον οποίο βρέθηκε επιγραφή από γκρίζο μάρμαρο. Ήταν εντοιχισμένη στο τύμπανο αψιδώματος που απέληγε σε πλίνθινο τόξο διπλής καμπυλότητας¹³⁹ (εικ.21). Στο εσωτερικό τμήμα του αψιδώματος σχηματιζόταν μετάλλιο όπου εγγράφεται σταυρός με πεπλατυσμένα άκρα. Οι κεραίες του σταυρού, οι οποίες λειτουργούσαν και ως στηρίγματα της πλάκας¹⁴⁰ διαιρούσαν τον κύκλο σε τεταρτοκύκλια. Στο κάτω αριστερό, υπήρχε μια δυσανάγνωστη επιγραφή, ενώ στο κάτω δεξιό αποδίδονταν το οικόσημο της οικογένειας των Γκατελούζι, καθώς και εκείνο της οικογένειας των Παλαιολόγων¹⁴¹. Ο Λαμπάκης υποστήριξε πως η επιγραφή αναφέρει τη χρονολογία ανακατασκευής του πύργου που ήταν το ,C7Dλ' (= 6930), δηλαδή το 1421/2¹⁴².

Οι παραπάνω οικοδομικές επιγραφές μαρτυρούν ότι η παλαιοχριστιανική οχύρωση της Αίνου δέχτηκε επισκευές επί των Γκατελούζι τουλάχιστον τρεις φορές. Η πρώτη πραγματοποιήθηκε πιθανότατα το 1382, αν ακολουθήσουμε την άποψη της Ασδραχά, ενώ ακολούθησαν και άλλες δύο, που μπορούν να τοποθετηθούν στο α' μισό του 15^{ου} αιώνα. Επιπλέον, τα οικόσημα της οικογένειας των Γκατελούζι απαντούν σε ορισμένες από τις επιγραφές, μια φορά μάλιστα και σε συνδυασμό με το θεωρούμενο ως οικόσημο της οικογένειας των Παλαιολόγων. Οι επιγραφές αυτές, όπως συνηθιζόταν, ήταν τοποθετημένες σε εμφανή σημεία, με σκοπό να υπενθυμίζουν στους τότε και στους μελλοντικούς κατοίκους τις ευεργεσίες των τοπικών αρχόντων.

---

¹³⁵ Asdracha 1995, 261.

¹³⁶ Στο ίδιο.

¹³⁷ Στο ίδιο.

¹³⁸ Λαμπάκης 1908, 29.

¹³⁹ Asdracha 1995, 263.

¹⁴⁰ Στο ίδιο.

¹⁴¹ Hasluck 1908-1909, 255. Asdracha 1995, 263.

¹⁴² Asdracha 1995, 263, με την προγενέστερη βιβλιογραφία.

Β. ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ ΘΕΣΕΩΝ

4. ΒΟΥΚΕΛΛΟΝ

Το βυζαντινό Βούκελλον βρισκόταν στην ανατολική όχθη του ποταμού Τούντζα, σε απόσταση γύρω στα 18 χλμ. βόρεια της Αδριανούπολης¹⁴³ (εικ.22). Το μοναδικό εύρημα που μαρτυρεί την ύπαρξή του, είναι ενεπίγραφο τμήμα ὄρου (οδοδείκτη) που βρέθηκε κοντά στο σημερινό χωριό Isbul. Πρόκειται για τμήμα κίονα, με ύψ. 1,07 μ. και διάμ. 0,42 μ., που φέρει την επιγραφή [*† Κάστρον*] | *Βουκέλλ[λου]*, η οποία έχει τοποθετηθεί γενικά στο διάστημα από τον 8^ο έως τον 10^ο αιώνα μ.Χ.¹⁴⁴

Το Βούκελλον ήταν οχυρωμένο πόλισμα και αποτέλεσε έδρα επισκοπής υπό τον μητροπολίτη Αδριανουπόλεως από τον 9^ο μέχρι τον 15^ο αιώνα¹⁴⁵. Το οχυρό αυτό λειτουργούσε παράλληλα και σε συνδυασμό με εκείνο της θέσης *Πρόβατον*, που βρισκόταν ανατολικότερα: τα κάστρα αυτά αποτελούσαν δύο εξαιρετικής σημασίας προπύργια εκατέρωθεν της σημαντικής στρατιωτικής οδού που συνέδεε την Αδριανούπολη με την Ιάμπολη, παίζοντας σπουδαίο ρόλο για το αμυντικό σύστημα της περιοχής, ιδίως κατά τη διάρκεια των Βυζαντινοβουλγαρικών συγκρούσεων του 8^{ου} αιώνα¹⁴⁶.

---

¹⁴³ Asdracha 1996, 255 αρ. 55.

¹⁴⁴ Στο ίδιο, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁴⁵ Στο ίδιο, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁴⁶ Στο ίδιο.

5. Πύθιο

5.1 Θέση

Ο οικισμός του Πυθίου, άλλοτε γνωστός και ως *Εμπύθιον*¹⁴⁷, βρίσκεται περί τα 15 χλμ. βορειοανατολικά του Διδυμοτείχου και 32 χλμ. νότια της Αδριανούπολης (εικ.23). Πρόκειται για μικρό οικισμό κτισμένο σε χαμηλό λόφο, που διαμορφώνεται στα δυτικά του Έβρου. Στο βόρειο άκρο του σύγχρονου οικισμού σώζεται ένα φρούριο που ανάγεται στην υστεροβυζαντινή περίοδο¹⁴⁸. Η επιλογή της θέσης αυτής για την οικοδόμηση ενός σημαντικού οχυρωματικού έργου επιλέχθηκε γιατί τα πλεονεκτήματά της ήταν αρκετά. Πρώτα απ' όλα αποτελούσε κομβικό σημείο, αφού καθιστούσε εφικτό τον έλεγχο τόσο της χερσαίας όσο και της ποτάμιας κυκλοφορίας της περιοχής. Ακόμη, βρισκόταν ανάμεσα σε δύο από τις σημαντικότερες πόλεις της ύστερης βυζαντινής περιόδου (το Διδυμότειχο και την Αδριανούπολη) και τέλος, χάρη στη γεωμορφολογία της, αποτελούσε ιδανικό στρατιωτικό ορμητήριο προς τις όχθες του Έβρου¹⁴⁹.

Ο Νικηφόρος Γρηγοράς μνημονεύει πως στο σημείο όπου κτίστηκε το φρούριο του Πυθίου υπήρχαν τα ερείπια ενός άλλου προγενέστερου οχυρωματικού έργου¹⁵⁰. Αν η πληροφορία αυτή συνδυαστεί με τα δεδομένα των τεχνικών που παρατηρούνται στην οικοδόμηση και με τα αποτελέσματα της πρόσφατης δένδροχρονολόγησης¹⁵¹, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει εύλογα πως το κάστρο είναι έργο της δεκαετίας του 1340 και όχι παλαιότερο. Η άποψη του Γρηγορά για προϋπάρχον φρούριο, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, δεν μπορεί ούτε να αποδειχθεί ούτε και να αποκλειστεί, αφού αρχαιότερα κατάλοιπα δεν έχουν εντοπιστεί. Κατά τους Τσουρή και Μπρίκα δεν αποκλείεται να υπήρχε κάποιο ερείπιο στη θέση αυτή και οι μηχανικοί που ανέλαβαν την οικοδόμηση του κάστρου να καθάρισαν καλά τον τόπο πριν από την έναρξη των εργασιών¹⁵².

Οι γνωστότερες αναφορές στο κάστρο και τον οικισμό προέρχονται από τρεις Οθωμανούς περιηγητές. Ο Χιμπρή αναφέρει πως ένα νησί (ada) του Έβρου βρίσκεται μπροστά από το μεγάλο κάστρο που ονομάζεται Birgos του İl bey¹⁵³. Ο Evliya Çelebi σημειώνει ότι το ερειπωμένο κάστρο του Eğri Kaleli Burgaz, που ονομάζεται και İl bey

---

¹⁴⁷ Η ονομασία *Εμπύθιον* αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Ιωάννη Καντακουζηνό . βλ. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III.29, έκδ. Δ. Σοφιανός, τόμ. II, 184, 14-15.

¹⁴⁸ Τσουρή, Μπρίκας 2002, 25.

¹⁴⁹ Στο ίδιο.

¹⁵⁰ Γρηγοράς, *Ιστορία*, I, 708 έκδ. J. Bekker.

¹⁵¹ Kuniholm, Striker 1983, 416. Kuniholm, Striker 1987, 394.

¹⁵² Τσουρή, Μπρίκας 2002, 53.

¹⁵³ Beldiceanu-Steinherr 1965, 459 σημ. 118.

kalesi, κτίστηκε από έναν βασιλιά του οποίου η καταγωγή ήταν από το Διδυμότειχο¹⁵⁴. Ο Haji Khalifa το μνημονεύει ως το μικρό κάστρο Ilbegi Bergussi¹⁵⁵. Το Πύθιον/Εμπύθιον ταυτίστηκε ωστόσο για πρώτη φορά με το Kuleli Burgaz από τα μέλη της Επιτροπής που ανέλαβαν τη μεταγλώττιση των τοπωνυμίων του Έβρου, μετά την ενσωμάτωση της Θράκης στην Ελλάδα¹⁵⁶. Η μελέτη του φρουρίου από τους Κωνσταντίνο Τσουρή και Αθανάσιο Μπρίκα, που ακολούθησε σειρά μεγάλων αναστηλωτικών και ερευνητικών εργασιών, αποτελεί σημαντική συμβολή στην ιστορία και την αρχιτεκτονική του συγκροτήματος.

5.2 Ίδρυση και λειτουργία

Το φρουριακό συγκρότημα παρουσιάζει μεγάλη επιμέλεια και υποδεικνύει την ύπαρξη ενός συστηματικού σχεδιασμού από τη χωροθέτηση, τη διάταξη, τη σχέση των επιμέρους μερών, τη μορφή και τη συγκρότησή τους, μέχρι και την τεχνική της κατασκευής. Όπως υποστήριξαν οι Τσουρής και Μπρίκας, το οχυρωματικό αυτό έργο δεν θα μπορούσε να είναι έργο απλά ενός πεπειραμένου οικοδομικού συνεργείου. Αντίθετα, θεωρούν πως η κατασκευή του θα πρέπει να είχε μελετηθεί εξονυχιστικά από μηχανικούς που γνώριζαν καλά τις απαιτήσεις της φρουριακής αρχιτεκτονικής, αλλά και τις πιο εξελιγμένες και ποιοτικά αναβαθμισμένες τεχνικές της εποχής τους¹⁵⁷.

Αναμφίβολα, ο ιδρυτής που χρηματοδότησε μια τέτοια πολυδάπανη κατασκευή θα πρέπει να αναζητηθεί μεταξύ των εξεχόντων πολιτικών προσωπικοτήτων της αυτοκρατορίας. Το πρόσωπο στο οποίο συγκλίνουν οι έρευνες είναι γνωστό από πηγές της περιόδου: πρόκειται για τον Ιωάννη Σ' Κατακουζηνό (1295-1383)¹⁵⁸.

Τα αίτια που οδήγησαν στην οικοδόμηση ενός τέτοιου έργου και η λειτουργία αυτού του φρουριακού συγκροτήματος, αποδίδεται στην ανάγκη του Κατακουζηνού για τη δημιουργία ενός ιδιαίτερου ενδιαιτήματος, το οποίο θα βρισκόταν κοντά στο Διδυμότειχο, όπου διέμενε ο ίδιος και η οικογένειά του, και όπου θα μπορούσαν να καταφύγουν σε περίπτωση έσχατης ανάγκης. Επικρατέστερη όμως είναι η υπόθεση πως το φρούριο του Πυθίου χρησιμοποιήθηκε ως «ταμείον» (θησαυροφυλάκιο)¹⁵⁹ προφανώς για να υπάρξει είτε μια μεγαλύτερη ανεξαρτησία, που ίσως δεν θα ήταν δυνατόν να

---

¹⁵⁴ Kissling 1956, 60.

¹⁵⁵ Hammer 1812, 13.

¹⁵⁶ Τσουρής, Μπρίκας 2002, 26.

¹⁵⁷ Στο ίδιο, 31.

¹⁵⁸ Στο ίδιο.

¹⁵⁹ Ousterhout, Bakirtzis 2007, 145.

εξασφαλιστεί αν το «ταμείον» βρισκόταν μέσα στην πόλη του Διδυμοτείχου, είτε και περισσότερος έλεγχος.

5.3. Υλικά δομής και συστήματα τοιχοποιίας

Το φρούριο του Πυθίου είναι κατασκευασμένο κατά κύριο λόγο από λίθους και πλίνθους διαφόρων μεγεθών, πλινθία, καθώς και ξύλο κυρίως στους εσωτερικούς χώρους (εικ.14). Το συνδετικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε είναι κονίαμα αποτελούμενο από ασβέστη, χονδρόκοκκη άμμο και ελάχιστα χαλίκια. Οι τοίχοι στις όψεις τους κατασκευάστηκαν από αδρά λαξευμένους λίθους, τοποθετημένους σε οριζόντιες στρώσεις, οι διαστάσεις των οποίων μειώνονται σταδιακά από κάτω προς τα επάνω. Σε όλο το ύψος του μικρού πύργου κυριαρχούν λίθοι μέσου μεγέθους και διακρίνεται μια σχετική ομοιομορφία στη λιθοδομή. Στο μεγάλο πύργο έχουν χρησιμοποιηθεί κατά κύριο λόγο ογκώδεις λίθοι, οι οποίοι είναι τοποθετημένοι κυρίως στα κάτω τμήματα του πύργου (κρηπίδα, ισόγειο και πρώτος όροφος).

Το οικοδομικό συνεργείο που ανέλαβε την κατασκευή των πύργων, ξεκίνησε την ταυτόχρονη ανύψωση δύο επιδερμίδων σε κάθε τοίχο, μια εξωτερική και μία εσωτερική. Η εξαιρετική συνάφεια των όψεων και του πυρήνα επιτρέπει την υπόθεση πως αυτά κτίζονταν ταυτοχρόνως¹⁶⁰. Το έργο όφειλε να υψώνεται ομοιόμορφα στο εξωτερικό και το εσωτερικό και είναι βέβαιο πως η ανέγερσή του προχωρούσε με αργούς ρυθμούς. Ο πυρήνας των τοίχων, ο χώρος μεταξύ των επιδερμίδων, γέμιζε με λατύπη, χυτό δηλαδή υλικό από μικρούς και μεγάλους λίθους, αναμειγμένη με ασβεστοκονίαμα.

Όσον αφορά στην τοιχοποιία των τμημάτων του συγκεκριμένου οχυρωματικού έργου, συναντάται μια κάπως ατελής εκδοχή της κρουμμένης ή υποχωρημένης πλίνθου (εικ.25), η οποία, κατά τους Τσουρή και Μπρίκα, δεν μπορεί να χρονολογήσει το συγκρότημα παρά μόνο στην Παλαιολόγεια περίοδο. Την άποψη αυτή επιβεβαιώνει και η δένδροχρονολόγηση δειγμάτων ξύλου από το μεγάλο πύργο, σύμφωνα με την οποία τα ξύλα που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του κόπηκαν λίγο μετά το 1330¹⁶¹. Οι διαφοροποιήσεις, ωστόσο, σε ορισμένες οικοδομικές τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν συνεπάγονται, μικρές ίσως, αλλά υπάρχουσες χρονικές διαφορές μεταξύ των επί μέρους τμημάτων¹⁶². Ο μεγάλος κεντρικός πύργος αποτελεί το παλαιότερο τμήμα του κάστρου. Λίγο αργότερα κατασκευάστηκε ο μικρός πύργος, ο τοίχος όπου ανοίγεται η πύλη προς

¹⁶⁰ Τσουρή, Μπρίκας 2002, 39.

¹⁶¹ Βλ. παραπάνω σημ. 151.

¹⁶² Τσουρή, Μπρίκας 2002, 51.

το εσωτερικό του κάστρου, ενώ σύγχρονό τους θα πρέπει να θεωρηθεί και το τείχος του εσωτερικού περιβόλου. Ακολούθησαν τα τείχη και οι πύργοι του εξωτερικού περιβόλου¹⁶³.

5.4 Μεγάλος πύργος

Ο κεντρικός πύργος έχει σχήμα σχεδόν τετράγωνο (εικ.26). Στις μέρες μας έχει διατηρηθεί έως τον τρίτο όροφο, ενώ το σωζόμενο ύψος του από την κρηπίδα είναι περίπου 17 μ.¹⁶⁴ Οι όροφοι του πύργου επικοινωνούν μεταξύ τους με καμαροσκέπαστη κλίμακα, η οποία χωνεύεται μέσα στον ανατολικό τοίχο (εικ.27). Η μοναδική είσοδος του πύργου ανοίγεται στην ανατολική πλευρά, λίγο ψηλότερα από το επίπεδο του εδάφους. Στο κέντρο του πύργου δημιουργείται ένας ογκώδης, σχεδόν τετράγωνος, πεσσός (εικ.28) με πλευρά περίπου 1,60-1,70 μ., από τον οποίο ξεκινούν σε καθένα όροφο τόξα που απολήγουν στο μέσο των τεσσάρων πλευρών, ενώ στους τοίχους κάθε πλευράς δημιουργούνται από δύο περιμετρικά τόξα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, κάθε όροφος καλύπτεται με τέσσερις σφαιρικούς θόλους (εικ.29), ο καθένας από τους οποίους φέρεται από τέσσερα τόξα¹⁶⁵. Κατ' αυτόν τον τρόπο τα τόξα και οι θόλοι διαιρούν καθ' ύψος τον πύργο σε ορόφους και γεφυρώνουν όλα τα ανοίγματα¹⁶⁶ (θυρών, παραθύρων, θαλαμίσκων κ.ά.).

Το ισόγειο διαθέτει δύο μικρά παράθυρα που βρίσκονται στο νότιο τοίχο, τα οποία θα πρέπει να σφραγίστηκαν σε μεταγενέστερη φάση. Στο δεύτερο όροφο σώζονται δύο ανοίγματα στη νότια (εικ.30) και δύο στη δυτική πλευρά (εικ.31), ενώ τα ανοίγματα της ανατολικής πλευράς, που έβλεπαν προς το εσωτερικό του κάστρου, είναι τρία και είναι πιο φαρδιά και τοξωτά (εικ.32). Με εξαίρεση τα παράθυρα του ανατολικού τοίχου, όλα τα υπόλοιπα είναι στενά, ελαφρώς διευρυμένα στο εσωτερικό, φέρουν ευθύγραμμο ανώφλι και εσωτερικά διαθέτουν ποδιά που κλίνει ελαφρά προς τα μέσα¹⁶⁷. Τα μικρά και στενά παράθυρα εξυπηρετούσαν αποκλειστικά και μόνο τις ανάγκες φωτισμού και αερισμού του χώρου και σε καμία περίπτωση δεν ευνοούσαν την επιτήρηση, αλλά ούτε φαίνεται να έχουν χρησιμοποιηθεί ως τοξικές θυρίδες¹⁶⁸. Στον τρίτο όροφο και, συγκεκριμένα, στο δυτικό τοίχο υπάρχουν δύο στενά παράθυρα, από τα οποία μόνο το νότιο, χάρη στη θέση του, επέτρεπε την επιτήρηση και την τόξευση. Από την άλλη, ο

---

¹⁶³ Στο ίδιο, 31.

¹⁶⁴ Διαστάσεις του κεντρικού πύργου κατά τους Τσουρή και Μπρίκα 2002: μήκος πλευρών 14,75-14,80 X 14,65-14,70 μ., πάχος τειχών: 2,35, 2,40, 2,50 και 2,60 μ.

¹⁶⁵ Στο ίδιο, 33.

¹⁶⁶ Κορρές 1994, 144.

¹⁶⁷ Τσουρή, Μπρίκα 2002, 33.

¹⁶⁸ Στο ίδιο, 37.

ανατολικός τοίχος διαθέτει ένα φαρδύτερο τοξωτό άνοιγμα¹⁶⁹. Στην ίδια πλευρά, διατηρούνται τρία ανοίγματα στην εξωτερική πλευρά του κλιμακοστασίου. Αυτά εξασφάλιζαν κατά κύριο λόγο το φωτισμό, ενώ θα μπορούσε κανείς να πει πως έδινε ταυτόχρονα τη δυνατότητα για μια πλήρη επιτήρηση όλου του εσωτερικού περιβάλλου. Τέλος, πάνω από την πύλη υπάρχει άνοιγμα που θα καθιστούσε εφικτή την παρακολούθηση όσων την προσέγγιζαν.

Εξωτερικά, στο άνω μέρος του μεγάλου πύργου έχουν διατηρηθεί σε αρκετά μεγάλο ύψος ισχυροί πρόβολοι (εικ.33). Όπως υποστηρίζουν οι Τσουρής και Μπρίκας, υπάρχουν στοιχεία που επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ενός ή δύο επιπλέον ορόφων, πέραν αυτών που σώζονται έως σήμερα. Οι όροφοι αυτοί, είναι βέβαιο πως σχεδιάστηκαν, αλλά δεν είναι σίγουρο αν τελικά ολοκληρώθηκαν¹⁷⁰. Ωστόσο, ορισμένα μικρότερου μεγέθους κατάλοιπα προβόλων, που διακρίνονται στη βάση των μεγάλων ανοιγμάτων, υποδεικνύουν την ύπαρξη μικρότερων καταχυστρών. Οι τελευταίες, θα πρέπει να ήταν κλειστές στις τρεις ελεύθερες πλευρές τους, αλλά διέθεταν ανοίγματα στο δάπεδο, όπως ακριβώς και ο υπερκείμενος περιμετρικός εξώστης, τα οποία επέτρεπαν τον ακριβή υπολογισμό των βολών εναντίον οποιουδήποτε στρεφόταν εχθρικά απέναντι στο πύργο και κυρίως εναντίον όποιου πλησίαζε απειλητικά την κρηπίδα του. Αυτού του είδους εξώστες υπήρχαν δύο στην ανατολική πλευρά του τρίτου ορόφου και από ένας στη βόρεια του δεύτερου και του τρίτου ορόφου του πύργου¹⁷¹. Βάσει της μορφολογίας τους μπορεί κανείς να ισχυριστεί πως ο διευρυμένος όροφος και οι μικρότεροι κλειστοί εξώστες αποτελούσαν αναμφίβολα τα σημαντικότερα αμυντικά στοιχεία του πύργου¹⁷².

Επιπλέον, στη νότια πλευρά του τελευταίου ορόφου υπάρχει μια έξοδος που οδηγούσε στον περιδρόμο του διάμεσου τοίχου. Στον περιδρόμο θα φυλούσαν σκοπιά οπλίτες και από εκεί, χάρη στο μεγάλο ύψος του τοίχου, θα ήταν δυνατόν να επιβλέπουν μια μεγάλη ακτίνα και να ελέγχουν την τριγύρω περιοχή για τυχόν εχθρικές επιδρομές.

5.5 Μικρός πύργος

Ο μικρός πύργος (εικ.34) έχει σχήμα σχεδόν τετράγωνο (διαστ. 7,40/7,30 X 7,40/7,30 μ.) και το σωζόμενο ύψος του είναι περίπου 20 μ. Διαθέτει τέσσερις μονόχωρους ορόφους. Κάθε όροφος στεγάζεται με σφαιρικό θόλο, ο οποίος πατά επάνω σε τέσσερα τόξα που

¹⁶⁹ Στο ίδιο, 33-34.

¹⁷⁰ Στο ίδιο, 34.

¹⁷¹ Στο ίδιο.

¹⁷² Στο ίδιο.

στηρίζονται στους πλευρικούς τοίχους¹⁷³. Το ισόγειο του πύργου δεν διαθέτει παράθυρα, ούτε και διαμορφώνεται κάποια είσοδος και γι' αυτό το λόγο έχει διατυπωθεί η υπόθεση από τους Τσουρή και Μπρίκα ότι ο χώρος αυτός ίσως να χρησιμοποιούταν ως φυλακή¹⁷⁴.

Ωστόσο, ο μικρός πύργος του Πυθίου παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τον πύργο της Απολλωνίας (εικ.35), ο οποίος είναι κτισμένος σε παράκτιο βραχώδες έδαφος κοντά στη Χρυσούπολη της Καβάλας. Εκεί η είσοδος ανοίγεται στο δυτικό τμήμα της νότιας πλευράς, σε ύψος 2,30 μ. από το σημερινό επίπεδο του εδάφους¹⁷⁵. Όπως στο φρούριο του Πυθίου, έτσι και στον πύργο της Απολλωνίας, το ισόγειο δεν διαθέτει παράθυρα, ούτε και φωτιστικές θυρίδες, γεγονός που οδήγησε τον Νικόλαο Ζήκο στην υπόθεση ότι είχε αποθηκευτικό χαρακτήρα¹⁷⁶. Πιθανώς συνέβαινε κάτι αντίστοιχο και στο ισόγειο του μικρού πύργου του Πυθίου και, ως εκ τούτου, δεν αποκλείεται ο χώρος να λειτουργούσε ως αποθήκη (σιρός) σιτηρών.

Στο δάπεδο του δευτέρου ορόφου του μικρού Πύργου του Πυθίου θα πρέπει να υπήρχε ξύλινη σκάλα καθιστώντας έτσι εφικτή την επικοινωνία με το ισόγειο¹⁷⁷. Οι υπόλοιποι όροφοι ήταν ανεξάρτητοι και δε φαίνεται να επικοινωνούσαν μεταξύ τους, αλλά ο καθένας από αυτούς είχε δική του πρόσβαση. Στη νότια πλευρά του τρίτου ορόφου και στη δυτική του τέταρτου ανοίγεται από ένα φαρδύ παράθυρο, που βλέπουν έξω από τον περίβολο. Ακόμη, ένα στενό ορθογώνιο άνοιγμα που βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του τρίτου ορόφου επέτρεπε την παρακολούθηση του χώρου μπροστά από τον πυλώνα. Επιπλέον, στη νότια πλευρά του τέταρτου ορόφου υπάρχει ένα άνοιγμα το οποίο προήλθε πιθανότατα από την καταστροφή ενός εξώστη που πατούσε πάνω σε προβόλους (εικ.36). Τέλος, πιθανολογείται η ύπαρξη και ενός πέμπτου ορόφου, καθώς και η ύπαρξη προβόλων στην απόληξη του τέταρτου ορόφου¹⁷⁸.

5.6 Πύλη

Στο μεσοδιάστημα μεταξύ του μεγάλου και του μικρού πύργου υπάρχει τείχος πάχους 2,65 μ. όπου ανοίγεται ο πυλώνας που οδηγεί στον εσωτερικό περίβολο του φρουρίου (εικ.37). Το μεταπύργιο κατασκευάστηκε κάπως λοξά, έτσι ώστε ο περιδρομος να βρίσκεται μπροστά στην έξοδο του τρίτου ορόφου του μεγάλου πύργου¹⁷⁹.

---

¹⁷³ Κορρές 1994, 144.

¹⁷⁴ Τσουρής, Μπρίκας 2002, 37 σημ. 47.

¹⁷⁵ Ζήκος 2006, 57.

¹⁷⁶ Στο ίδιο.

¹⁷⁷ Τσουρής, Μπρίκας 2002, 37.

¹⁷⁸ Στο ίδιο.

¹⁷⁹ Στο ίδιο.

Η πύλη αυτή του φρουριακού συγκροτήματος είχε τρεις ορόφους και το ισόγειό της είναι καμαροσκέπαστο. Δύο τόξα χώριζαν τον πυλώνα σε ισάριθμους χώρους, προφανώς για τον έλεγχο όσων εισέρχονταν και όσων εξέρχονταν από τον εσωτερικό περίβολο. Πάνω από τα τόξα αυτά υψωνόταν ο δεύτερος όροφος και ψηλότερα διαμορφωνόταν ο τρίτος, ο οποίος θα πρέπει να λειτουργούσε ως αμυντικός εξώστης για την εξασφάλιση του ελέγχου και την προστασία της εισόδου. Η επικοινωνία μεταξύ των ορόφων γινόταν με κλίμακα εξωτερική στην ανατολική πλευρά του βόρειου σκέλους του τοίχου.

5.7 Τείχος εσωτερικού περιβόλου

Το τείχος έχει πάχος 2,20-2,40 μ. Το νότιο τμήμα του περιβόλου διατηρείται σε μήκος 28,5 μ., ενώ το μέγιστο σωζόμενο ύψος του είναι 9 μ.¹⁸⁰ Αντιστοίχως, το βόρειο σκέλος του διατηρείται σε 10,15 μ. μήκος και το μέγιστο σωζόμενο ύψος του είναι 9,30 μ. Στην εσωτερική πλευρά του τείχους υπήρχαν τοιχοπεσσοί που έφεραν τόξα (εικ.38), επάνω στα οποία έβαινε ο περιδρομος του τείχους¹⁸¹. Τέλος, κατά μήκος της νότιας πλευράς υπήρχαν ξυλόστεγοι βοηθητικοί χώροι και κυρίως αποθήκες, για την εξυπηρέτηση των αποθηκευτικών αναγκών της φρουράς¹⁸².

5.8 Αυτοτέλεια του φρουριακού συγκροτήματος και σημασία του

Είναι φανερή η αμυντική αυτοτέλεια των μονάδων και των τμημάτων του φρουριακού συγκροτήματος του Πυθίου. Η προσπέλαση μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο από τη δυτική πλευρά, καθώς οι απότομες πλαγιές του λόφου απαγόρευαν την επίθεση σε οποιοδήποτε άλλο σημείο. Για την είσοδο των επιτιθέμενων στον εσωτερικό περίβολο έπρεπε να προηγηθεί η παραβίαση της μοναδικής πύλης που διέθετε δύο θύρες. Οι εχθροί, προκειμένου να καταλάβουν το μεγάλο πύργο, όφειλαν να παραβιάσουν την πύλη, κάτω από τα πυρά των αμυνόμενων. Για την άνοδο στον δεύτερο όροφο του μεγάλου πύργου, οι επιτιθέμενοι έπρεπε να ανέβουν το στενό κλιμακοστάσιο όπου δεν μπορούσε να κινηθεί παρά μόνον ένας οπλισμένος άνδρας. Για την κατάληψη του μικρού πύργου, έπρεπε οι εχθροί να αγωνιστούν για τον κάθε έναν όροφο ξεχωριστά, εκπορθώντας και παραβιάζοντας κάθε φορά στενές, απότομες και εύκολα αποκοπτόμενες προσβάσεις¹⁸³.

---

¹⁸⁰ Στο ίδιο, 37-38.

¹⁸¹ Στο ίδιο, 38.

¹⁸² Στο ίδιο.

¹⁸³ Στο ίδιο, 39.

Πέρα από την αμυντική σημαντικό ρόλο παίζει και η δομική αυτοτέλεια των τμημάτων ενός οχυρωματικού έργου, η οποία αποτελούσε τον κανόνα κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Η εφαρμογή αυτού του κανόνα εξασφάλιζε ένα έργο αυτού του βεληνεκούς από τη μαζική κατάρρευση και, κατά συνέπεια, από την πανωλεθρία της άμυνας και την κατίσχυση των επιτιθέμενων. Στην περίπτωση του φρουριακού συγκροτήματος του Πυθίου, το οποίο όπως προαναφέρθηκε κτίστηκε σταδιακά, κάθε τμήμα του είναι δομικώς ανεξάρτητο από τα υπόλοιπα. Ο μεγάλος πύργος έρχεται σε άμεση επαφή με το βόρειο τείχος του εσωτερικού περιβόλου (εικ.39), με τον διάμεσο τοίχο καθώς και με τη βόρεια πλευρά του εξωτερικού περιβόλου (εικ.40)). Από την άλλη, ο μικρός πύργος συνδέεται δομικά με το νότιο τείχος του εσωτερικού περιβόλου, με τον ενδιάμεσο τείχος· και τέλος επάνω του ακουμπούσε –χωρίς ωστόσο να συμπλέκονται οι τοιχοποιίες τους– η νότια πλευρά του εξωτερικού περιβόλου¹⁸⁴.

5.9 Μετέπειτα τύχη του φρουρίου

Οι πηγές της εποχής δε μας δίνουν καμία πληροφορία για το ιστορικό της χρήσης του φρουριακού συγκροτήματος του Πυθίου. Είναι πιθανόν πως κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς, το 1359 ή το 1360, ίσως μάλιστα πριν από την πτώση των δύο σημαντικών παρεμβίων πόλεων, του Διδυμοτείχου το 1361 και της Αδριανούπολης το 1369¹⁸⁵. Στους σταθμούς του πυλώνα και στις εκατέρωθεν του τοιχοποιίες του διάμεσου τείχους διακρίνονται ακόμη και σήμερα ίχνη θερμικής θραύσης, η οποία θα πρέπει να προκλήθηκε από φωτιά που κατέστρεψε τα θυρόφυλλα ή και μια ακόμη μεγαλύτερης έκτασης πυρκαγιά. Τα ίχνη καύσης στα σημεία αυτά υποδεικνύουν αφενός πως οι καταστροφές προκλήθηκαν κατά την εκπόρθησή του και αφετέρου πως οι υπερασπιστές του κάστρου προέβαλαν αντίσταση πριν υποκύψουν στους επιτεθέντες. Ολόκληρη η περιοχή που εκτεινόταν μεταξύ του Διδυμοτείχου και της Αδριανούπολης, περιήλθε στον απόλυτο έλεγχο του Μουράτ Α' κατά την δεκαετία του 1370¹⁸⁶.

Όπως είναι φυσικό, μετά την ολοκλήρωση της Οθωμανικής κατάκτησης, το φρουριακό συγκρότημα του Πυθίου έχασε το ρόλο του στην αμυντική οργάνωση της περιοχής, ενώ μετά τον οριστικό του παροπλισμό, λεηλατήθηκε. Οι ανασκαφικές έρευνες που έχουν διεξαχθεί μέχρι σήμερα στη θέση αυτή, υποδεικνύουν κάποια μεταγενέστερη χρήση του χώρου, αλλά σε κάθε περίπτωση αυτή ήταν για ελάχιστο χρονικό διάστημα. Κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα το φρούριο χρησιμοποιήθηκε προσωρινά ως κατάλυμα,

---

¹⁸⁴ Στο ίδιο, 42.

¹⁸⁵ Βογιατζής 1998, 112-113, 327.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, 125-126, 157-158.

ενώ η οριστική εγκατάλειψή του προέκυψε λίγο μετά τη χρήση της δεξαμενής του ως αποθήκης και του λοιπού ισογείου ως χώρου φύλαξης οικόσιτων ζώων¹⁸⁷.

---

¹⁸⁷Τσουρής, Μπρίκας 2002, 55.

6. Φέρες

6.1 Θέση και ίδρυση

Ο οικισμός των Φερών, βρίσκεται 27 χλμ. βορειοανατολικά της Αλεξανδρούπολης και 6,5 χλμ. δυτικά του ποταμού Έβρου (εικ. 41). Κατά τη βυζαντινή περίοδο, ήταν γνωστός με το όνομα Βήρα. Η λέξη «βηρός» σήμαινε την εποχή αυτή τους βαλτότοπους¹⁸⁸ και, όπως υποδεικνύει και το όνομά του, ο οικισμός των Φερών ήταν κτισμένος σε περιοχή με πυκνή χαμηλή βλάστηση όμοια με βάλτο. Η Βήρα μετονομάστηκε σε Feregis, δηλαδή μικρές Φέρες, στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας, ενώ το σημερινό όνομα του οικισμού έχει επικρατήσει από το 1919¹⁸⁹.

Στο μέσο σχεδόν του σύγχρονου οικισμού των Φερών, σώζεται το καθολικό ενός άλλοτε μεγάλου μοναστηριακού συγκροτήματος, το οποίο είναι αφιερωμένο στην Παναγία Κοσμοσώτειρα. Η ιστορία του οικισμού είναι πολύ στενά συνδεδεμένη με εκείνη του μοναστηριού και έχει απασχολήσει εδώ και δεκαετίες την έρευνα¹⁹⁰.

Ο πορφυρογέννητος σεβαστοκράτωρ Ισαάκιος Κομνηνός (εικ.42), τρίτος γιός του Αλεξίου Α' Κομνηνού και αδελφός του Ιωάννη Β', ίδρυσε το 1151/2 στη Βήρα το μεγάλο μοναστηριακό συγκρότημα αφιερωμένο στην Παναγία Κοσμοσώτειρα¹⁹¹., ενώ συνέγραψε και το *Τυπικόν* της μονής, που ακολουθεί σε γενικές γραμμές εκείνο της μονής της Κεχαριτωμένης στην Κωνσταντινούπολη, το οποίο είχε συντάξει η μητέρα του Ειρήνη Δούκαινα. Η μονή μπορεί να χρονολογηθεί με βεβαιότητα, ενώ από το κείμενο του *Τυπικού* μπορούν να αντληθούν και άλλες σημαντικές πληροφορίες για την ίδρυση και τη λειτουργία της.

6.2 Το μοναστηριακό συγκρότημα και η αρχιτεκτονική του

Το καθολικό του μοναστηριού ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με πέντε τρούλους στις στέγες (εικ.43) και αποτελεί δείγμα κωνσταντινουπολίτικης οικοδομικής τέχνης και τεχνικής¹⁹². Ως προς την κάτοψη, ο ναός ανήκει στην κατηγορία των δικιόνιων ναών – ωστόσο, επειδή ο ναός έχει μεγάλες διαστάσεις και βαριές αναλογίες, αντί για έναν, έχουν χρησιμοποιηθεί δύο ζεύγη κιόνων ως δυτικά στηρίγματα του τρούλου. Αν και η κατηγορία του δικιόνιου ναού δεν διασώζεται στην ίδια την Κωνσταντινούπολη, δεν σημαίνει ότι θα ήταν άγνωστη. Τα χαρακτηριστικά της σχολής

¹⁸⁸ Sinos 1985, 14.

¹⁸⁹ Στο ίδιο, 2.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, με όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁹¹ Στο ίδιο, 8.

¹⁹² Ousterhout, Bakirtzis 2007, 66.

της πρωτεύουσας παρουσιάζονται εμφανώς στις τοιχοποιίες, που ανήκουν στη γνωστή κατηγορία του *opus mixtum* με την τεχνική της κρυμμένης ή υποχωρημένης πλίνθου στις πλινθοδομές. Τα γνωστά τυφλά αψιδώματα, τα (αρχικά) κυματιστά γείσα και τα τυπικά κωνσταντινουπολίτικα παράθυρα, με κεντρικό μονόλοβο παράθυρο και εκατέρωθεν δύο να απολήγουν σε τεταρτοκύκλια, στα τύμπανα των κεραιών του σταυρού (εικ.44) είναι τυπικά δείγματα της λεγόμενης «σχολής της Κωνσταντινουπόλεως». Στο κέντρο του ναού υψώνεται μεγάλος τρούλος που διαθέτει νευρώσεις στο εσωτερικό (του τύπου των «rumpkin [ή melon] domes») και διατρύπεται από μεγάλα μονόλοβα παράθυρα.

Το καθολικό της μονής βρίσκεται στο μέσον μεγάλου περιβόλου, η παρουσία του οποίου μαρτυρείται στο *Τυπικόν* του Ισαακίου¹⁹³. Σε αυτό, μνημονεύονται επιπλέον τα τείχη¹⁹⁴, οι πύλες¹⁹⁵, ο πύργος¹⁹⁶, καθώς και άλλα βοηθητικά κτίρια, όπως τα κελιά των μοναχών¹⁹⁷, η τράπεζα¹⁹⁸, ο μύλος¹⁹⁹, τα λουτρά²⁰⁰, οι στάβλοι²⁰¹, οι αποθήκες²⁰² και το γηροκομείο²⁰³. Είναι επομένως σίγουρο πως το μοναστηριακό αυτό συγκρότημα δεν λειτουργούσε μόνο ως ησυχαστήριο και ως τόπος προσευχής, αλλά αποτελούσε οχυρωμένη μεγάλη αγροτική οικονομική μονάδα με ιδιαίτερο αμυντικό χαρακτήρα, κάτι που υποδεικνύει και η ίδια η γεωγραφική θέση της μονής. Την αμυντική χρήση της μονής τονίζει και ο Καντακουζηνός, ο οποίος στο έργο του αναφέρει πως κατά την περίοδο των πολιτικών αναταραχών και των συνεχόμενων λεηλασιών, οι κάτοικοι της Βήρας, εγκαταστάθηκαν στο μοναστηριακό συγκρότημα, που ήταν πολύ καλά οχυρωμένο²⁰⁴.

Σύμφωνα με το σχέδιο του Αναστασίου Ορλάνδου, ο περίβολος έχει σχήμα ακανόνιστου εξαπλεύρου και στις γωνίες του υψωνόταν από ένας πύργος (εικ.45). Η οχυρωμένη έκταση έχει εμβαδόν περίπου 8,5 στρέμματα και το τείχος έχει περίμετρο περίπου 350 μ.²⁰⁵ Αβέβαιο ωστόσο παραμένει εάν οι πύργοι, που είναι σε επαφή με τον περίβολο, είναι σύγχρονοι του καθολικού ή εάν είναι μεταγενέστερες προσθήκες²⁰⁶. Στο κείμενο του *Τυπικού* γίνεται αναφορά σε έναν μόνον πύργο που διέθετε δύο

¹⁹³ Κομνηνός, *Τυπικόν*, 118, έκδ. Γ. Παπάζογλου, 115.2145-2146.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, 151-153.2142-2165.

¹⁹⁵ Στο ίδιο, 116.1598,1606.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, 44.161.

¹⁹⁷ Στο ίδιο, 81.985-988.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, 60.500-510.

¹⁹⁹ Στο ίδιο, 115.1580-1587.

²⁰⁰ Στο ίδιο, 133-136.1809-1828.

²⁰¹ Στο ίδιο, 138.1876-1879.

²⁰² Στο ίδιο, 81.989-996.

²⁰³ Στο ίδιο, 131-132.1787-1808.

²⁰⁴ Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορίαι*, IV, 42, έκδ. Δ. Σοφριανός, τόμ. III, 310, 16-22.

²⁰⁵ Τσουρής, Μπρίκας 2006, 187.

²⁰⁶ Sinos 1985, 46.

κωδωνοστάσια²⁰⁷, ενώ σήμερα σώζονται τμήματα τριών πύργων, που έχουν πρόσφατα αναστηλωθεί²⁰⁸. Ο πύργος που περιγράφει ο Ισαάκιος δεν μπορεί σήμερα να ταυτιστεί με βεβαιότητα με κάποιον από τους σωζόμενους²⁰⁹, που παρουσιάζουν κατασκευαστικές ομοιότητες, αλλά διαφέρουν ως προς τις τοιχοποιίες τους²¹⁰.

Ο πύργος 1 (εικ.46) βρίσκεται στα νοτιοδυτικά του καθολικού και εξωτερικά έχει σχήμα τετράπλευρο. Εσωτερικά, θα πρέπει να ήταν κυκλικός και κατά τους Τσουρή και Μπρίκα, θα πρέπει να στεγαζόταν με σφαιρικό θόλο, πάνω από τον οποίο θα διαμορφωνόταν δώμα²¹¹. Είναι κατασκευασμένος με καλά δουλεμένους λίθους μεγάλου και μέσου μεγέθους, που είναι τοποθετημένοι σε σχετικά ισοϋψείς στρώσεις (δόμους)²¹², ενώ στα ανώτερα τμήματά του χρησιμοποιήθηκαν και λίθοι μικρού μεγέθους. Η λιθοδομή χωρίζεται από στρώσεις πλίνθων σε τέσσερις ζώνες, οι οποίες κτίστηκαν με ακέραιες πλίνθους και έχουν τρεις σειρές πλίνθων η κάθε μία²¹³. Μεταξύ των σειρών των πλίνθων τοποθετήθηκαν πλινθία και κομμάτια κεραμιδιών, όχι σε συνεχείς σειρές, αλλά σε υποχώρηση από το πρόσωπο των πλίνθων²¹⁴. Πρόκειται για την τεχνική της κρυμμένης ή υποχωρημένης πλίνθου, κατά την οποία οι ζώνες περιορίζονται μόνο στην όψη και δεν εισχωρούν στον πυρήνα, σε μια εκφυλισμένη –μη κανονική– όμως εκδοχή. Σύμφωνα με τους Τσουρή και Μπρίκα, η τεχνική στην αμελή της αυτή μορφή είναι μεν γνωστή στη μεσοβυζαντινή εκκλησιαστική και φρουριακή αρχιτεκτονική από τον 10^ο και τον 11^ο αιώνα, αλλά δεν ήταν ακόμη ιδιαίτερα διαδεδομένη²¹⁵.

Ο πύργος 2²¹⁶, επίσης τετράπλευρός (εικ.47), βρίσκεται στη νοτιοανατολική γωνία του περιβόλου. Είναι κτισμένος με ογκώδεις, μεγάλους και μεσαίους λίθους, δεν έχει ζώνες πλίνθων και δεν έχουν διασωθεί πλινθία ή πλίνθοι στους ενδιάμεσους αρμούς²¹⁷. Η κατάσταση διατήρησης της εσωτερικής του τοιχοποιίας, οδήγησε τους μελετητές στην υπόθεση ότι το εσωτερικό του ήταν επίσης κυκλικό και ότι στεγαζόταν με σφαιρικό θόλο²¹⁸.

---

²⁰⁷ Κομνηνός, *Τυπικόν*, 2, έκδ. Γ. Παπάζογλου, 37.47-51.

²⁰⁸ Τσουρή, Μπρίκα 2006, 187.

²⁰⁹ Sinos 1985, 46.

²¹⁰ Στο ίδιο.

²¹¹ Τσουρή, Μπρίκα 2006, 187.

²¹² Στο ίδιο.

²¹³ Στο ίδιο.

²¹⁴ Στο ίδιο.

²¹⁵ Στο ίδιο, 187 και σημ. 79.

²¹⁶ Διαστάσεις πύργου 2 κατά τους Τσουρή και Μπρίκα 2006, 184: ισόγειο εσωτερικά: 4,30 X 4,10 μ. και πρώτος όροφος 2,10 X 3,10-3,30 μ.

²¹⁷ Στο ίδιο, 188.

²¹⁸ Στο ίδιο.

Ο πύργος 3²¹⁹ (εικ.48) στη βορειοδυτική γωνία, τετράπλευρος και αυτός, σώζει την τοιχοποιία του σε αρκετά καλή κατάσταση. Είναι κατασκευασμένος με λίθους μεγάλων και μεσαίων διαστάσεων και παρουσιάζει μείωση προς τα άνω τμήματα του. Οι λίθοι είναι αδρά δουλεμένοι σε σχετικά ισούψεις στρώσεις, οι οποίες εξομαλύνονται με την τοποθέτηση μικρότερων λίθων, μικρού μεγέθους σειρών πλίνθων, καθώς και μεμονωμένων πλινθίων²²⁰. Μικρά τούβλα τοποθετούνται και κατά τόπους στους κατακόρυφους αρμούς. Στους οριζόντιους αρμούς υπάρχουν πλίνθοι σε σειρές, ενώ κατακόρυφες πλίνθοι συναντώνται σπανιότερα²²¹. Ακόμη, η δυτική πλευρά του πύργου επενδύει σαν μανδύας παλαιότερο τοίχο, του οποίου η σχέση με τους άλλους τρεις τοίχους του πύργου δεν έχει καταστεί ακόμη προφανής²²².

Από τα μεταπύργια έχουν σωθεί μόνον μικρά τμήματα, των οποίων οι όψεις είναι κατεστραμμένες. Στο σωζόμενο τμήμα του τείχους που βρίσκεται στα ανατολικά του πύργου 1, διακρίνεται η τεχνική της κρυμμένης ή υποχωρημένης πλίνθου στην κανονική της μορφή, ακριβώς με τον ίδιο τρόπο που συναντάται στο καθολικό²²³. Αντίθετα, η τοιχοποιία που διασώθηκε σε τμήμα του τείχους στη νοτιοδυτική γωνία του περιβόλου είναι πιο προσεγμένη, πράγμα που θα μπορούσε να σημαίνει πως το σημείο αυτό αποτελούσε μέρος ενός προβεβλημένου τμήματος της οχύρωσης (πύργος)²²⁴.

Τέλος, από τις πύλες της οχύρωσης δεν έχει σωθεί καμία. Σύμφωνα με το κείμενο του *Τυπικού*, το μοναστηριακό συγκρότημα διέθετε τρεις πύλες, μία κεντρική, που μνημονεύεται ως «πυλών»²²⁵ και δύο δευτερεύουσες, μία στα ανατολικά και μία στα δυτικά²²⁶. Οι γυναίκες εισέρχονταν στο εσωτερικό του περιβόλου της μονής μέσω της ανατολικής πυλίδας, καθώς έπρεπε να αποφεύγουν τη χρήση της κεντρικής πύλης²²⁷. Για τη δυτική πυλίδα η μόνη μνεία που είναι γνωστή είναι αυτή για τη μεγάλη λιτανεία ανήμερα της πανηγύρεως της μονής στις 15 Αυγούστου: η πομπή έβγαινε από τη δυτική θύρα του καθολικού, περνούσε μάλλον από τον κεντρικό πυλώνα και κατευθυνόταν προς το κοιμητήριο της μονής· έπειτα, με κατεύθυνση προς τα δυτικά, εισερχόταν στο μοναστήρι από τη δυτική πύλη²²⁸.

²¹⁹ Διαστάσεις πύργου 3 κατά τους Τσουρή και Μπρίκα 2006, 188: όψη 7,20 μ. ύψος, 3,70 μ. μέγιστο σωζόμενο μήκος, 1,80 μ. πάχος.

²²⁰ Στο ίδιο.

²²¹ Στο ίδιο.

²²² Στο ίδιο.

²²³ Στο ίδιο.

²²⁴ Στο ίδιο, 188-189.

²²⁵ Κομνηνός, *Τυπικόν*, 56, έκδ. Γ. Παπάζογλου, 83.1063-1069.

²²⁶ Sinos 1985, 47.

²²⁷ Κομνηνός, *Τυπικόν*, 56, έκδ. Γ. Παπάζογλου, 83-84.1063-1067.

²²⁸ Στο ίδιο, 89.1183-1195.

6.3 Χρονολόγηση

Χρονολογημένο με αρκετή ακρίβεια είναι το καθολικό της μονής, το οποίο τοποθετείται χωρίς αμφιβολία λίγο μετά το 1152. Την ίδια εποχή θα πρέπει να τοποθετηθεί και ο περίβολος, ενώ στη Μέση Βυζαντινή περίοδο χρονολογούνται και οι πύλες, τα κελιά των μοναχών, η τράπεζα, ο μύλος, τα λουτρά, οι στάβλοι, οι αποθήκες και το γηροκομείο της μονής, κτίρια που δυστυχώς δεν σώζονται. Προβληματική αποδεικνύεται η χρονολόγηση των πύργων που ενίσχυαν τον περίβολο της μονής, καθώς παραμένει άγνωστο εάν οι πύργοι είναι σύγχρονοι του περιβόλου ή πρόκειται για μεταγενέστερες προσθήκες, καθώς στο κείμενο του *Τυπικού*, γίνεται αναφορά μόνο σε έναν πύργο, ο οποίος δεν φαίνεται να ταυτίζεται με κανέναν από τους σήμερα σωζόμενους. Όπου διαπιστώνεται η τεχνική της υποχωρημένης πλίνθου, ενδεχομένως να ανήκει στην ίδια φάση με το καθολικό, χωρίς ωστόσο να μπορούν να αποκλειστούν και μεταγενέστερες επεμβάσεις.

Συμπεράσματα – Επίλογος

Είναι γεγονός πως καθ' όλη τη διάρκεια της Βυζαντινής περιόδου, η ευρύτερη περιοχή του Έβρου διαδραμάτιζε σπουδαίο ρόλο τόσο σε κοινωνικοπολιτικό και οικονομικό όσο και σε στρατιωτικό επίπεδο. Σημαντική παράμετρος της ανάγκης για τη δημιουργία ισχυρών οχυρών θέσεων στις παρόχθιες περιοχές του Έβρου ήταν η σχέση αλληλεξάρτησης και αλληλεπίδρασης των παραποτάμιων αυτών περιοχών με την Κωνσταντινούπολη. Αφ' ενός η κοιλάδα του ποταμού λειτουργούσε ως ισχυρός προμαχώνας της πρωτεύουσας, με σκοπό την όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερη αποτροπή της εισβολής εχθρικών δυνάμεων και αφ' ετέρου οι στενοί εμπορικοί δεσμοί με την πρωτεύουσα είχαν ως αποτέλεσμα την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των παρέβριων οικισμών και πόλεων. Ο Έβρος ήταν πλωτός κατά το μεγαλύτερο μήκος του, με αποτέλεσμα να αποτελεί έναν σημαντικό υδάτινο δρόμο που προσφερόταν για εμπορικές συναλλαγές και συνακόλουθες μετακινήσεις ανθρώπων και αγαθών. Η προστασία, επομένως, των λιμένων αλλά και των ίδιων των οικισμών στον κάτω ρου του ποταμού, θα πρέπει να ήταν βασική προτεραιότητα τόσο των κατοίκων των παρέβριων περιοχών όσο και της κεντρικής διοίκησης της πρωτεύουσας. Η σπουδαιότητα εξάλλου των παραποτάμιων θέσεων μαρτυρείται και από τα υλικά κατάλοιπα των ισχυρών οχυρωματικών έργων που εξετάστηκαν στην εργασία αυτή.

Οι μέχρι σήμερα γνωστές βυζαντινές οχυρώσεις στον κάτω ρου του Έβρου παρουσιάζουν ορισμένες τεχνικές, κατασκευαστικές και μορφολογικές ομοιότητες, η κυριότερη από τις οποίες έγκειται στον προσανατολισμό τους. Συγκεκριμένα, οι οχυρώσεις είναι στραμμένες προς τον ποταμό, και ως εκ τούτου η οχύρωση του Πυθίου, του Διδυμοτείχου και των Φερών, στην δεξιά όχθη του ποταμού, «κοιτάζουν» προς τα ανατολικά, όπου απλώνονται οι ευρείες παρόχθιες περιοχές στην κοιλάδα, ενώ αντίστοιχα η οχύρωση της Αδριανούπολης και της Αίνου, στην αριστερή όχθη του ποταμού, έχουν προσανατολισμό προς τα δυτικά, γεγονός που τονίζει πως η σχέση των οχυρωματικών έργων με τον ποταμό ήταν άμεση και αλληλένδετη.

Από κατασκευαστικής άποψης, οι τοιχοποιίες των έργων παρουσιάζουν αναλογίες, αφού σε γενικές γραμμές επικρατεί το ισόδομο σύστημα. Όσον αφορά στα υλικά δομής, επικρατεί η χρήση λίθων μεγάλου, μέσου και μικρού μεγέθους, ενώ διαδεδομένη είναι και η χρήση πλίνθων. Οι ομοιότητες των οχυρωματικών κατασκευών, καθώς και οι αναλογίες των τεχνικών που χρησιμοποιήθηκαν σε αυτές οδήγησαν τους Ousterhout και Μπακιριτζή στο συμπέρασμα πως πρόκειται για έργα τοπικών

οικοδομικών εργασιών, τα οποία όμως διαφοροποιούνται από εκείνα της Κωνσταντινούπολης²²⁹. Μοναδική εξαίρεση φαίνεται ότι αποτελεί η περίπτωση του μοναστηριακού συγκροτήματος της Κοσμοσώτειρας των Φερών, όπου οι οικοδομικές τεχνικές και το σύστημα τοιχοποιίας του περιβάλλοντος μαρτυρούν κωνσταντινουπολίτικες επιδράσεις²³⁰.

Είναι γεγονός πως οι οχυρωματικές κατασκευές που κτίστηκαν στην παραποτάμια περιοχή του Έβρου, είναι εφάμιλλες άλλων σημαντικών βυζαντινών πόλεων και οικισμών και η σπουδαιότητά τους μαρτυρείται ακόμη και σήμερα από τις σωζόμενες επιγραφές. Κοινό χαρακτηριστικό γνώρισμα όλων των παραπάνω κατασκευών είναι η χρηματοδότησή τους από εξέχουσες προσωπικότητες της εκάστοτε εποχής, γεγονός που τονίζει τόσο τη γεωπολιτική όσο και τη στρατηγική σπουδαιότητα της περιοχής. Ένα ακόμη στοιχείο που μαρτυρά τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτιζε η κοιλάδα του ποταμού, είναι η «μακροβιότητα» και η μεγάλη χρονική διάρκεια της χρήσης των αμυντικών έργων, η οποία αποδεικνύεται από τις εκτεταμένες εργασίες συντήρησης και επισκευής που πραγματοποιούνταν σε αυτά μέχρι και την ύστερη Βυζαντινή περίοδο.

Συνοψίζοντας, οι βυζαντινές οχυρωματικές κατασκευές του Έβρου μπορούν να διαχωριστούν συμβατικά σε δύο κατηγορίες, τις οχυρώσεις των πόλεων-οικισμών και τις οχυρώσεις μεμονωμένων θέσεων. Έτσι, στην παλαιοχριστιανική περίοδο κατά την οποία παρατηρείται ευρέως το φαινόμενο της οχύρωσης πόλεων και οικισμών, τοποθετούνται οι αρχικές φάσεις των τειχών του Διδυμοτείχου, της Αίνου και της Αδριανούπολης, που ενισχύονταν κατά διαστήματα με πύργους. Για παράδειγμα, ορθογώνιοι πύργοι κτισμένοι με την ίδια λογική του σχεδόν ισόδομου συστήματος υπάρχουν στο Διδυμότειχο και την Αίνο, κυκλικοί ή καμπύλοι πύργοι παρατηρούνται στο Διδυμότειχο, ενώ ύπαρξή τους μαρτυρείται από τις πηγές και στην Αδριανούπολη.

Κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο εμφανίζεται η ανάγκη οχύρωσης των μοναστηριών και των στρατηγικών σημείων που ήλεγχαν διαβάσεις-περάσματα ή βασικές οδικές αρτηρίες. Η μονή της Παναγίας Κοσμοσώτειρας στη Βήρα, δίπλα στον Έβρο και στα μισά περίπου της απόστασης μεταξύ Αίνου και Διδυμοτείχου, αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικότερα δείγματα έκφρασης αυτής της ανάγκης. Επίσης, σημαντικός παράγοντας για την οχύρωση συγκεκριμένων στρατηγικών θέσεων στην περιοχή ήταν η αστάθεια που προκλήθηκε από την αυξομείωση της δύναμης του κράτους των Βουλγάρων. Οι εχθρικές επιχειρήσεις μεταξύ των δύο στρατών και οι συνακόλουθες

---

²²⁹ Ousterhout, Bakirtzis 2007, 182.

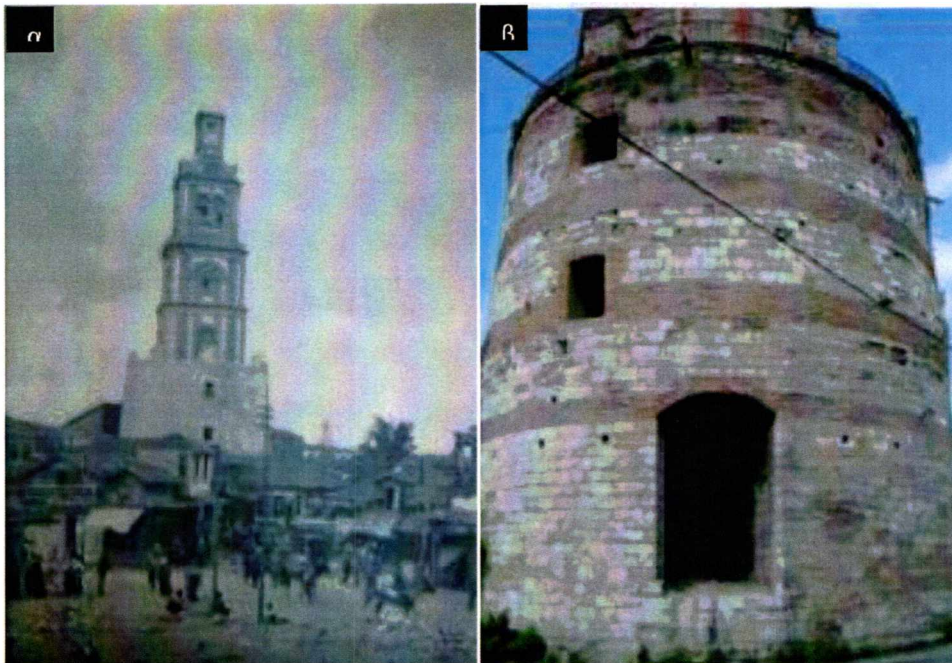
²³⁰ Βλ. κεφ. 1.4.

ανακατατάξεις των πληθυσμών και η μετακίνηση των συνόρων οδήγησαν στην εντατικοποίηση της φύλαξης των ορίων της επικράτειας υπό τον έλεγχο των Βυζαντινών, γεγονός που δημιούργησε την αδήριτη ανάγκη της ίδρυσης νέων οχυρών θέσεων σε στρατηγικά σημεία. Απότοκο αυτών των αναταραχών ήταν το κέντρο βάρους να αποτελέσει πλέον η Αδριανούπολη, που βρισκόταν κοντά στα σύνορα του ολοένα και ισχυρότερου Βουλγαρικού κράτους.

Τέλος, κατά τη διάρκεια της υστεροβυζαντινής περιόδου εκτός από τις πόλεις και τα μοναστήρια, δημιουργείται η ανάγκη ίδρυσης ιδιαίτερων οχυρών ειδικού σκοπού, που συνυπήρχαν με τις υπόλοιπες οχυρώσεις που δέχθηκαν την εποχή αυτή ανακατασκευές και επιδιορθώσεις, όπως μας μαρτυρούν οι σχετικές επιγραφές που τοποθετήθηκαν σε εμφανή σημεία στην εξωτερική πλευρά των τειχών. Το φρούριο του Πυθίου, που αποτέλεσε κατά πάσα πιθανότητα τον τόπο φύλαξης του θησαυροφυλακίου του Ιωάννη Κατακουζηνού, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του είδους των οχυρών.

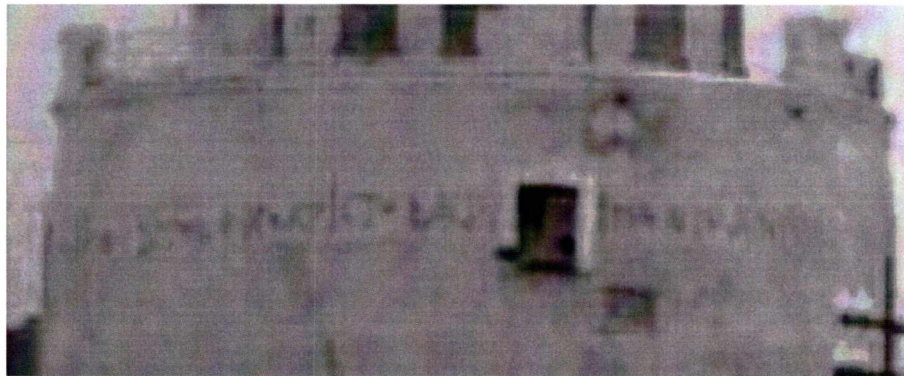
Πολύτιμες για την έρευνα είναι οι μελέτες των Κωνσταντίνου Τσουρή, Αθανασίου Μπρίκα, Robert Ousterhout και Χαράλαμπου Μπακιριτζή, αλλά η πλήρης διερεύνηση των φάσεων των οχυρωματικών περιβόλων των παρόντων πόλεων είναι ακόμη ένα ζητούμενο. Ευελπιστώ ότι η μελέτη των οχυρώσεων της Θράκης θα αποτελέσει σύντομα θέμα ειδικότερων μελετών.

Εικόνα 3α: Ο πύργος του ρολογιού. Αρχές 20^{ου} αιώνα. **Εικόνα 3β:** Saat kulesi, . Μετά την ανακατασκευή του 2002.

Πηγή εικόνων: Ousterhout, Bakirtzis 2007

Εικόνα 4: Αδριανούπολη. Λεπτομέρεια. Επιγραφή στο άνω μέρος του πύργου.

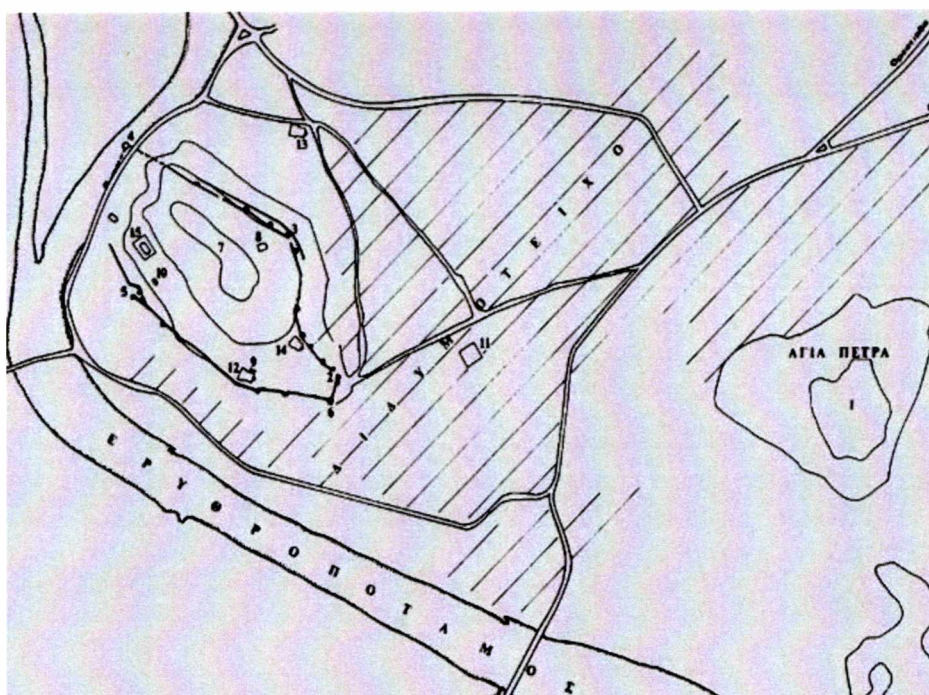
Πηγή εικόνας: Ousterhout, Bakirtzis 2007

Εικόνα 5: Μαρμάρινη επιγραφή από την Αδριανούπολη.
Πηγή εικόνας: Asdracha 1995

Εικόνα 6: Χάρτης Διδυμοτείχου.
Πηγή εικόνας: Google maps

Εικόνα 7: Τοπογραφικό σχέδιο του Διδυμοτείχου κατά τον Μπακιρτζή Χ.
Πηγή εικόνας: Ousterhout, Bakirtzis 2007

Εικόνα 8: Λίθινη επιγραφή όπου αναγράφεται το όνομα του ΚΟΜΝΗΝΟΥ.
Πηγή εικόνας: Ousterhout, Bakirtzis 2007

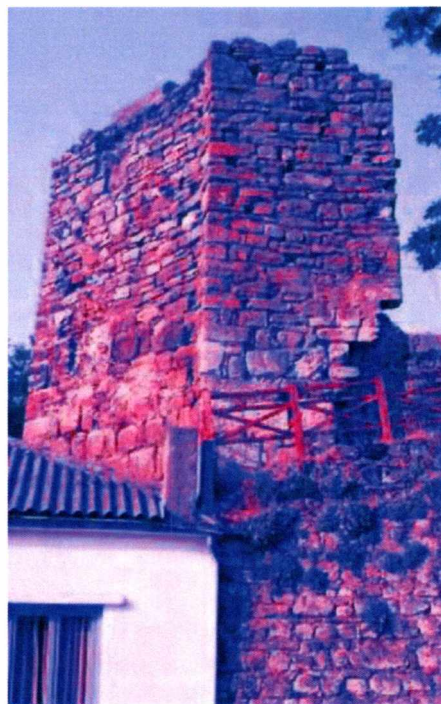
Εικόνα 9: Νότια όψη ναού Χριστού Σωτήρος Διδυμοτείχου.
Πηγή εικόνας: Προσωπικό αρχείο

Εικόνα 10: Λεπτομέρεια. Κεραμοπλαστικό κόσμημα στο ανατολικό
τείχος με το μονόγραμμα του Πρωτοστάτορα Κωνσταντίνου
Ταρχανειώτη.
Πηγή εικόνας: Ousterhout, Bakirtzis 2007

Εικόνα 11: Διδυμότειχο. Καλέπορτες.
Πηγή εικόνας: Google εικόνες

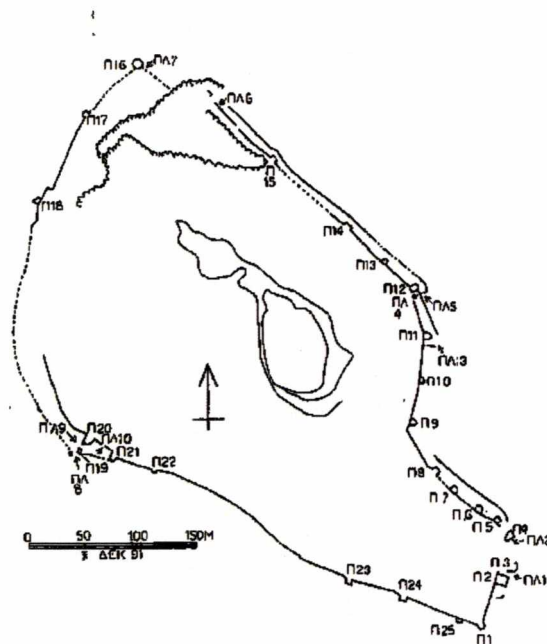

Εικόνα 12: Διδυμότειχο. Πεντάπλευρος πύργος που
πλαισιώνει τις Καλέπορτες.
Πηγή εικόνας: Ousterhout, Bakirtzis 2007

Εικόνα 13: Διδυμότειχο. Νερόπορτες, εξωτερική θριαμβική αψίδα.
Πηγή εικόνας: Ousterhout, Bakirtzis 2007

Εικόνα 14: Διδυμότειχο. Σχεδιαστική απόδοση της οχύρωσης κατά τον Τσουρή.
Πηγή εικόνας: Τσουρής 1995

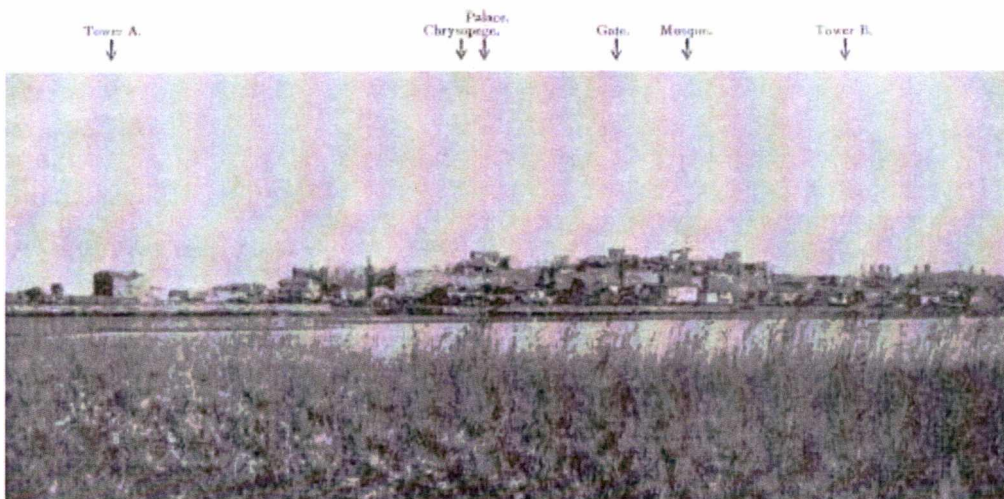
Εικόνα 15: Χάρτης Αίνου.
Πηγή εικόνας: Google maps

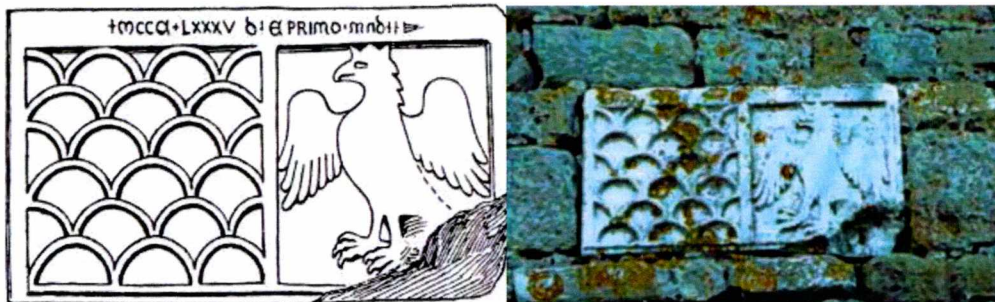
Εικόνα 16: Αίνος. Κύρια πύλη της ακρόπολης.
Πηγή εικόνας: Hasluck 1908/1909

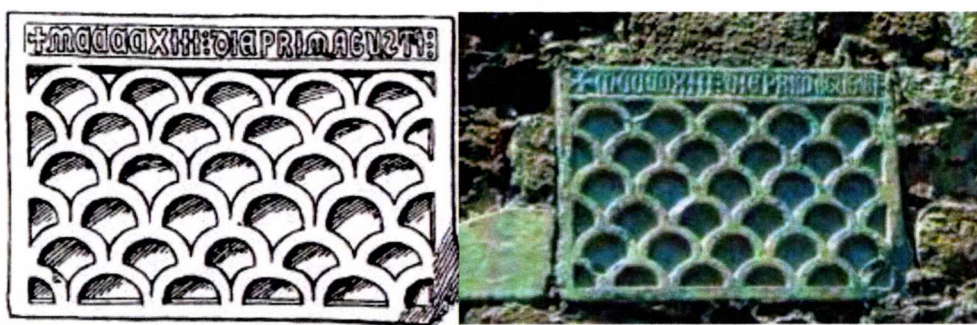
Εικόνα 17: Αίνος. Κύρια πύλη. Δυτικός τοίχος νότιου πύργου.
Πηγή εικόνας: Google εικόνες

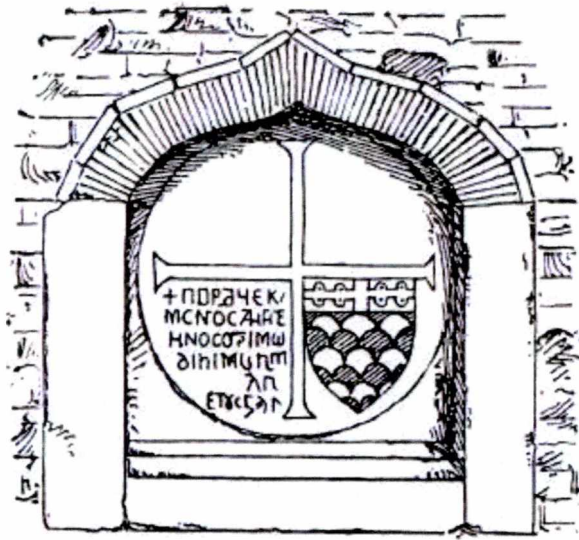
Εικόνα 18: Αίνος. Η οχύρωση της πόλης.
Πηγή εικόνας: Hasluck 1908/1909

Εικόνα 19: Σχεδιαστική απόδοση εντοιχισμένης επιγραφής προερχόμενη από τον πύργο A (αριστερά). Φωτογραφία εντοιχισμένης επιγραφής (δεξιά).
 Πηγές εικόνων: Hasluck 1908/1909 (αριστερά). Ousterhout, Bakirtzis 2007 (δεξιά)

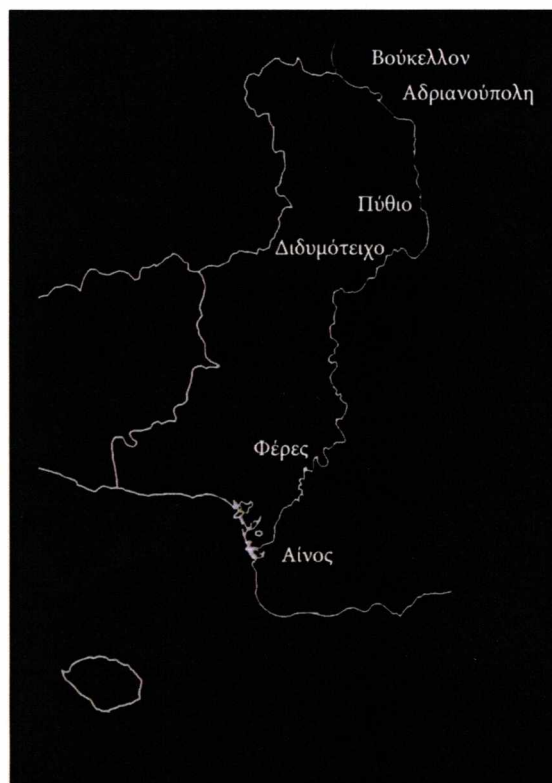

Εικόνα 20: Σχεδιαστική απόδοση μαρμάρινης πλάκας με επιγραφή στο άνω τμήμα της προερχόμενη από τον πύργο B. Φωτογραφία μαρμάρινης πλάκας (δεξιά).
 Πηγές εικόνων: Hasluck 1908/1909 (αριστερά). Ousterhout, Bakirtzis 2007 (δεξιά)

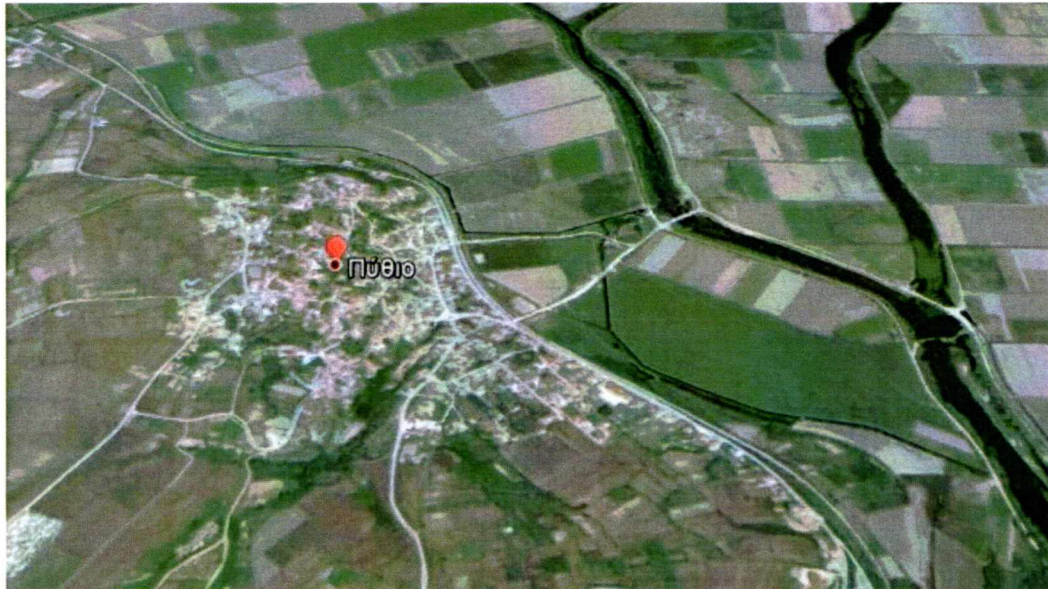
Εικόνα 21: Σχεδιαστική απόδοση επιγραφής προερχόμενη από πύργο στο δυτικό άκρο της ακρόπολης.

Πηγή εικόνας: Hasluck 1908/1909

Εικόνα 22: Χάρτης Νομού Έβρου που υποδεικνύει κατά προσέγγιση τη θέση του Βουκέλλου.

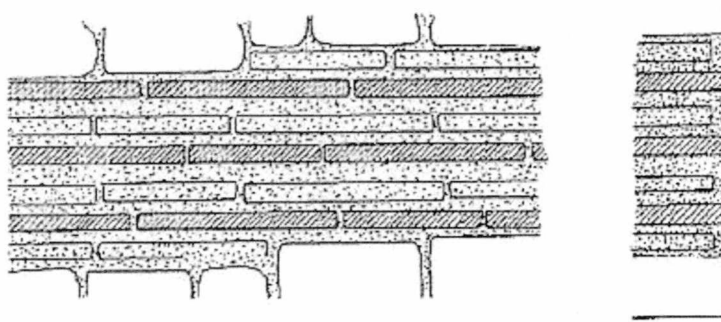
Πηγή εικόνας: Προσωπικό αρχείο

Εικόνα 23: Χάρτης Πυθίου
Πηγή εικόνας: Google maps

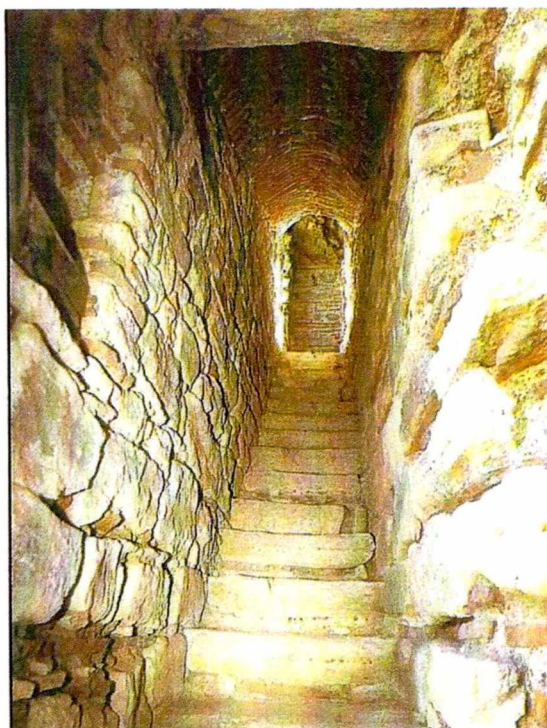
Εικόνα 24: Το φρούριο του Πυθίου.
Πηγή εικόνας: Τσουρής, Μπρίκας 2002

Εικόνα 25: Σχεδιαστική απόδοση της τοιχοποιίας του φρουρίου του Πυθίου.
Πηγή εικόνας: Τσουρής, Μπρίκας 2002

Εικόνα 26: Κάτοψη του φρουριακού συγκροτήματος του Πυθίου.
Πηγή εικόνας: Τσουρής, Τσουρής, Μπρίκας 2002

Εικόνα 27: Πύθιο. Μεγάλος πύργος. Καμαροσκέπαστη κλίμακα ανόδου από το ισόγειο στον πρώτο όροφο, στο εσωτερικό του μεγάλου πύργου.

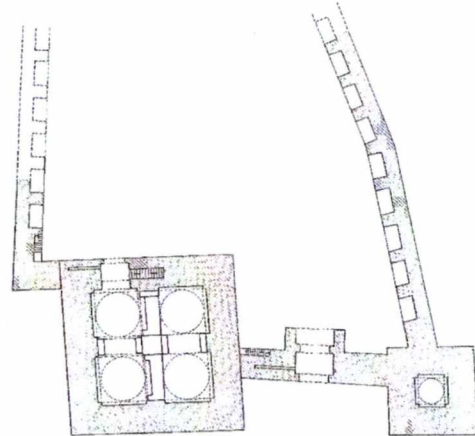
Πηγή εικόνας: Τσουρής, Μπρίκας 2002

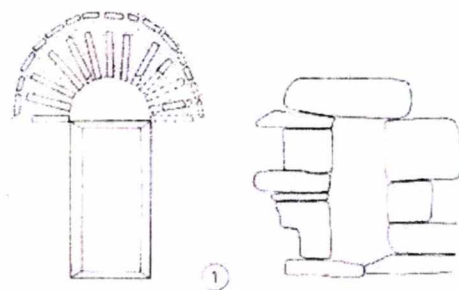
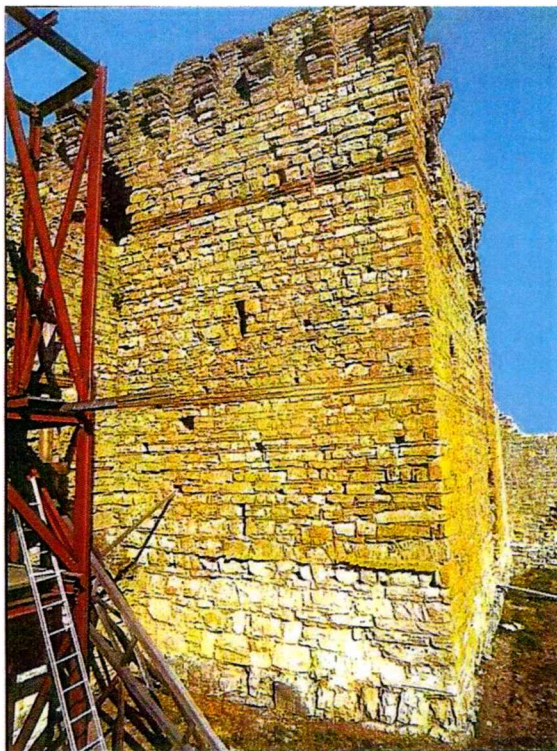
Εικόνα 28: Πύθιο. Μεγάλος πύργος, εσωτερικό δευτέρου ορόφου. Πεσσός.

Πηγή εικόνας: Τσουρής, Μπρίκας 2002

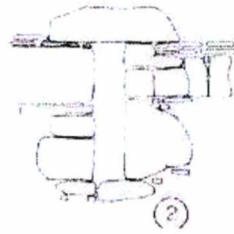
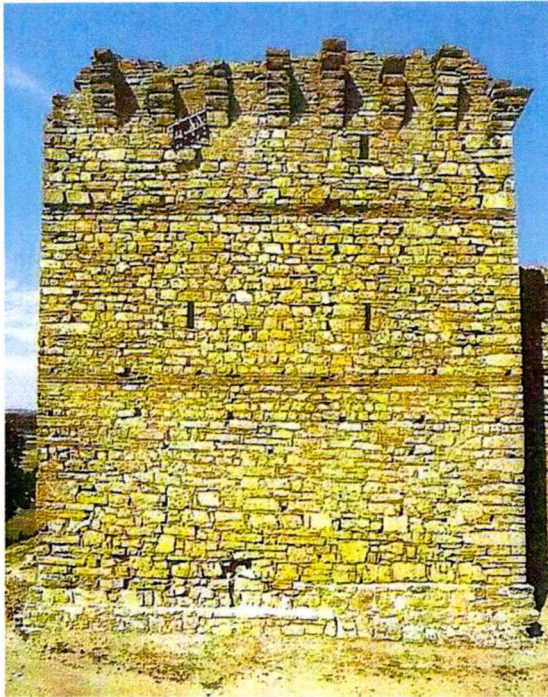

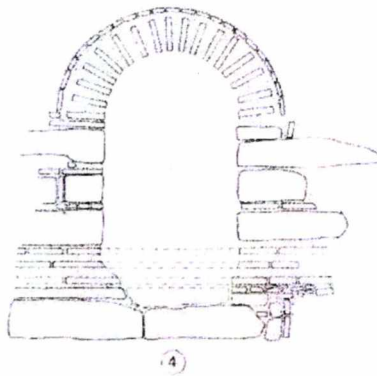
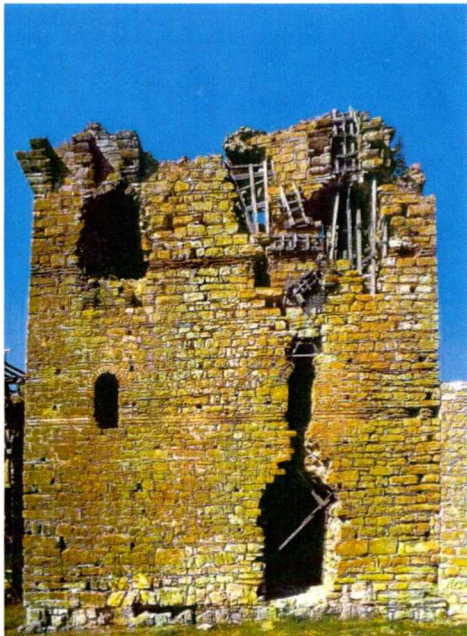
Εικόνα 29: Πύθιο. Εσωτερικό μεγάλου πύργου. Σφαιρικοί θόλοι που πατούν επάνω σε τόξα (αριστερά). Κάτοψη των πύργων του φρουριακού συγκροτήματος (δεξιά).
Πηγή εικόνας: Τσουρής, Μπρίκας 2002

Εικόνα 30: Πύθιο. Μεγάλος πύργος, Νότια πλευρά (αριστερά). Σχεδιαστική απόδοση παραθύρων νότιας πλευράς. όψη από το εσωτερικό και το εξωτερικό (δεξιά).
Πηγή εικόνας: Τσουρής, Μπρίκας 2002

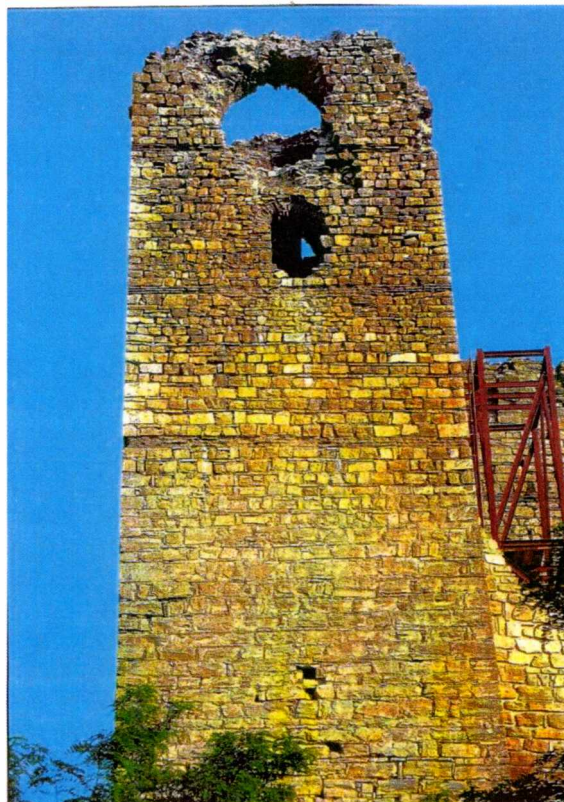
Εικόνα 31: Πύθιο. Μεγάλος πύργος. Δυτική όψη (αριστερά). Σχεδιαστική απόδοση παραθύρων δυτικής πλευράς (δεξιά).
Πηγή εικόνας: Τσουρής, Μπρίκας 2002

Εικόνα 32: Πύθιο. Μεγάλος πύργος. Ανατολική όψη (αριστερά). Σχεδιαστική απόδοση παραθύρου ανατολικής πλευράς (δεξιά).
Πηγή εικόνας: Τσουρής, Μπρίκας 2002

Εικόνα 33: Πύθιο. Μεγάλος πύργος. Νότια πλευρά. Πρόβολοι.
Πηγή εικόνας: Τσουρής, Μπρίκας 2002

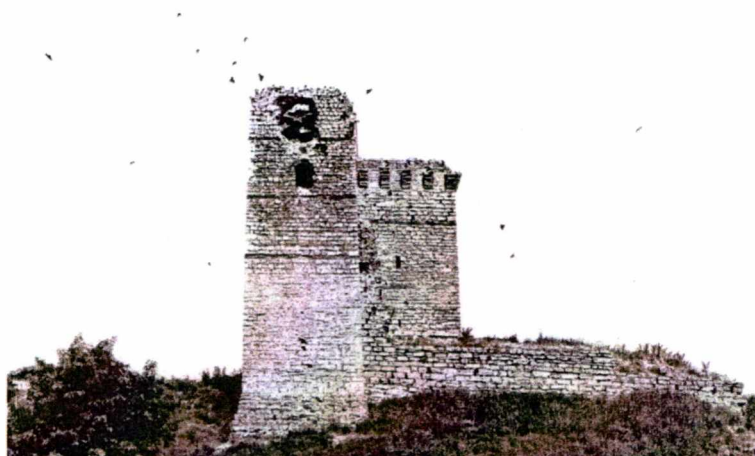

Εικόνα 34: Πύθιο. Μικρός πύργος. Νότια όψη.
Πηγή εικόνας: Τσουρής, Μπρίκας 2002

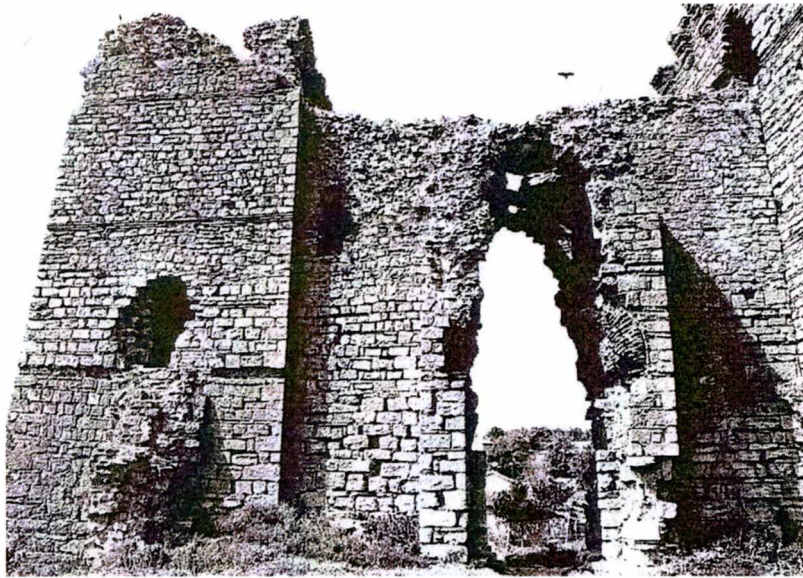
Εικόνα 35: Ο πύργος της Απολλωνίας. Γενική άποψη του πύργου.

Πηγή εικόνας: www.odysseus.culture.gr

Εικόνα 36: Πύθιο. Μικρός πύργος. Αποψη από νότια.

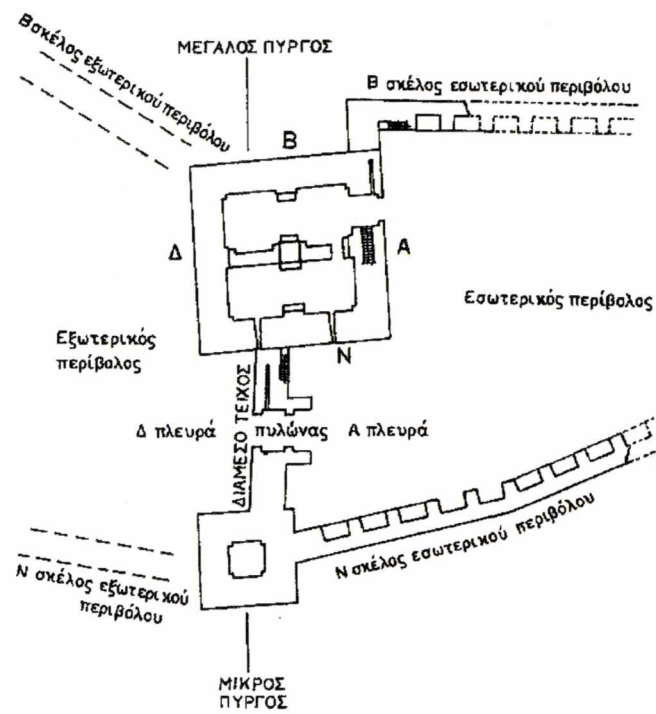
Πηγή εικόνας: Τσουρής, Μπρίκας 2002

Εικόνα 37: Πύθιο. Μεταπύργιο με τον πυλώνα. Αποψη από τα ανατολικά.
Πηγή εικόνας: Τσουρής, Μπρίκας 2002

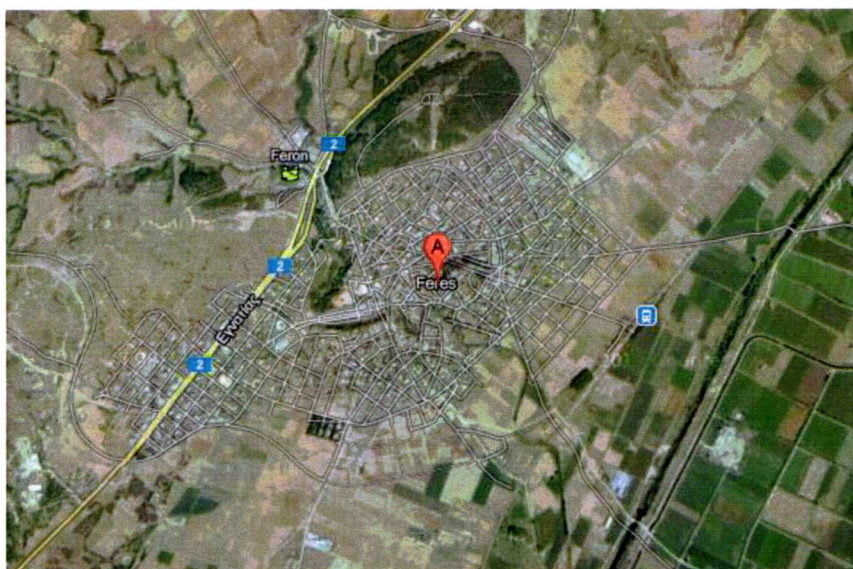
Εικόνα 38: Πύθιο. Τοιχοπεσσοί. Νότιο σκέλος εσωτερικού περιβόλου.
Πηγή εικόνας: Τσουρής, Μπρίκας 2002

Εικόνα 39: Σχεδιαστική απόδοση του φρουριακού συγκροτήματος του Πυθίου.
 Πηγή εικόνας: Τσουρής, Μπρίκας 2002

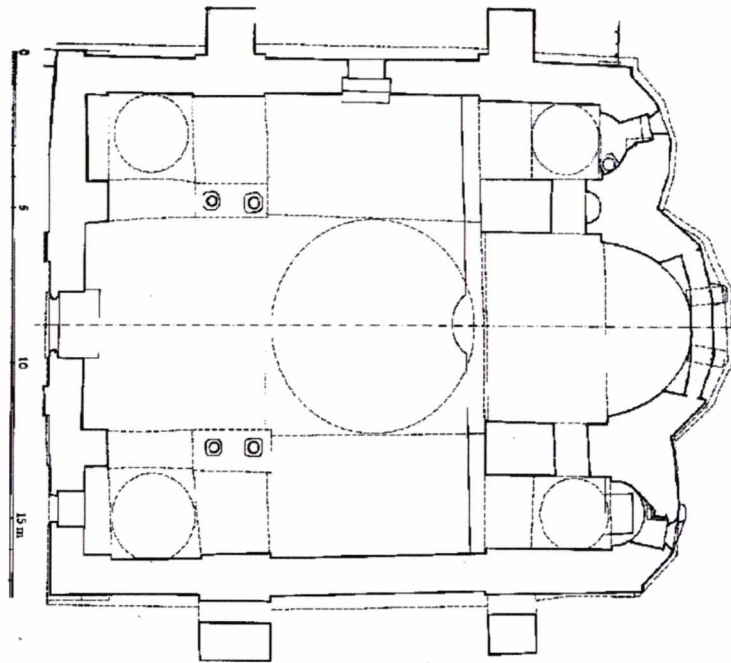
Εικόνα 40: Πύθιο. Μικρός πύργος και ενδιάμεσο τείχος. Αποψη από
 δώμα του μεγάλου πύργου.
 Πηγή εικόνας: Τσουρής, Μπρίκας 2002

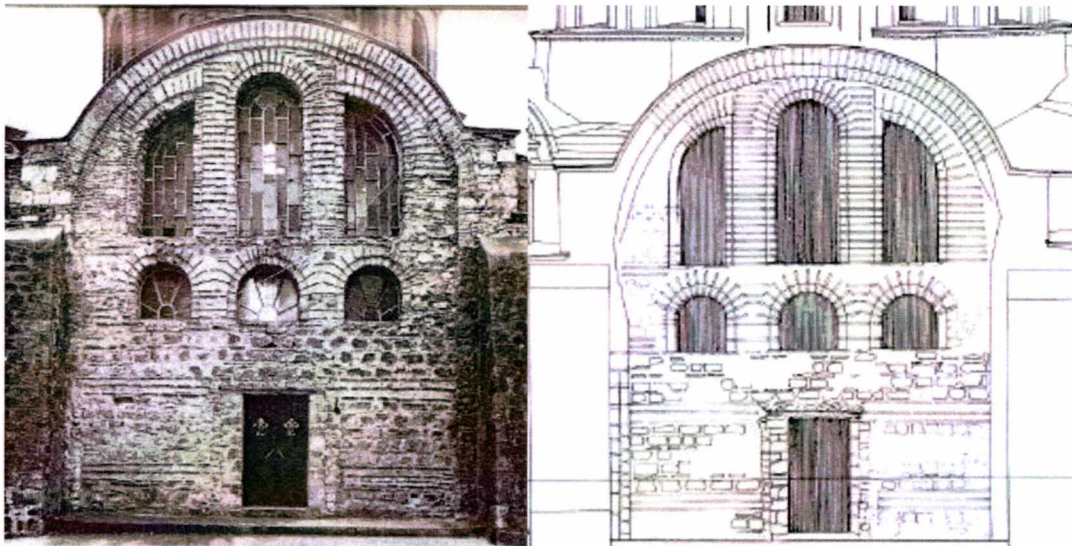
Εικόνα 41 : Χάρτης Φερών.
Πηγή εικόνας: Google maps

Εικόνα 42: Ο σεβαστοκράτωρ Ισαάκιος Κομνηνός. Λεπτομέρεια ψηφιδωτού από την μονή της Χώρας (Kariye Camii) στην Κωνσταντινούπολη.
Πηγή εικόνας: Sinos 1985

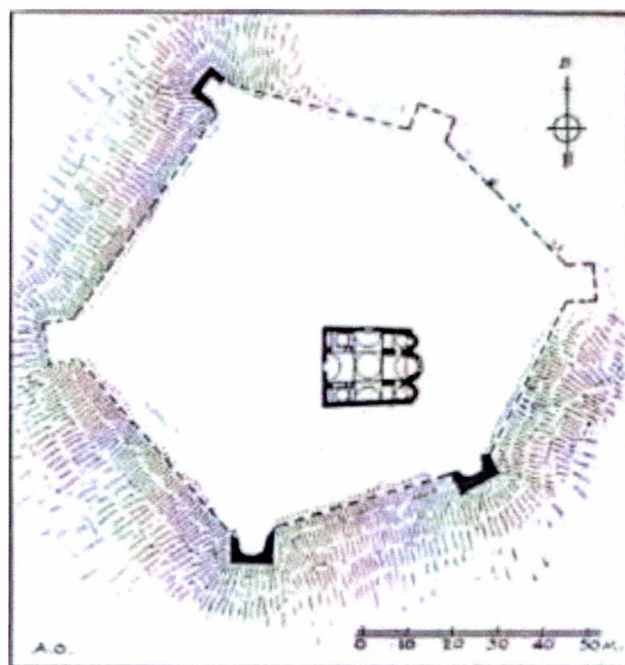

Εικόνα 43 : Κάτοψη καθολικού του μοναστηριακού συγκροτήματος της Παναγίας Κοσμοσώτειρας στις Φέρες.
 Πηγή εικόνας: Sinos 1985

Εικόνα 44 : Λεπτομέρεια βόρειας όψης καθολικού (αριστερά) και λεπτομέρεια σχεδιαστικής απόδοσης βόρειας όψης καθολικού (δεξιά).
 Πηγή εικόνων: Sinos 1985

Εικόνα 45: Παναγία Κοσμοσώτεια. Προτεινόμενο σχέδιο της οχύρωσης κατά τον Ορλάνδο Α.

Πηγή εικόνας: Ousterhout, Bakirtzis 2007

Εικόνα 46: Φέρες. Πύργος 1, στα νοτιοδυτικά. Φωτογραφία τραβηγμένη από τα νότια.

Πηγή εικόνας: Sinos 1985

Εικόνα 47: Φέρες. Πύργος 2, στα νοτιοανατολικά. Φωτογραφία τραβηγμένη από τα δυτικά.
Πηγή εικόνας: Sinos 1985

Εικόνα 48: Φέρες. Πύργος 3, στα νοτιοανατολικά. Φωτογραφία τραβηγμένη από τα δυτικά.
Πηγή εικόνας: Sinos 1985

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ

Α. Πηγές

Ισαάκιος, *Τυπικόν* Ισαάκιος Αλεξίου Κομνηνός, *Τυπικόν τῆς μονῆς Θεοτόκου Κοσμοσωτείρας*, επιμ. Γ. Παπάζογλου, Κομοτηνή 1994

Καντακουζηνός, *Ιστορίαι* Ιωάννης C' Καντακουζηνός, *Ἱστοριῶν Βιβλία Δ' - Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum Libri IV*, επιμ. Δ. Σοφιανός, Αθήνα 2008

Προκόπιος, *Περί κτισμάτων* Προκοπίου Καισαρέως, *Περί κτισμάτων*, επιμ. Α. Τζαφερόπουλος, Αθήνα 1996

Β. Ελληνική βιβλιογραφία

Βογιατζής 1998 Βογιατζής, Ι., *Η πρώτη Οθωμανοκρατία στη Θράκη*, Αθήνα 1998

Γιαννόπουλος 1989 Γιαννόπουλος, Φ., *Διδυμότειχο. Ιστορία ενός βυζαντινού οχυρού*, Αθήνα 1989

Ζήκος 2006 Ζήκος, Ν., Ο λεγόμενος Πύργος της Απολλωνίας και ο κτήτωρ του, στο: *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006, 57-66

Κορρές 1994 Κορρές, Μ., Θεολογικά ζητήματα στο φρούριο του Πυθίου, στο: *Θυμίαμα. Τιμητικός τόμος στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπουρα*, Αθήνα 1994, 143-148

Λαμπάκης 1908 Λαμπάκης Γ., Περιηγήσεις, *Δελτίο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 8(1908) 3-41

- Λαούρδα-Συνδίκια,
Γεωργιάδου-Κούντουρα
2004
- Λαούρδα-Συνδίκια, Λ., Γεωργιάδου-Κούντουρα, Ε., *Ναοί του 19^{ου} αιώνα στο Διδυμότειχο και στο Σουφλί*, Θεσσαλονίκη 2004
- Λώλος 2008
- Λώλος, Γ.Α., *Via Egnatia / Εγνατία οδός*, Αθήνα 2008
- Μπακιρτζής,
Τριαντάφυλλος 1977
- Μπακιρτζής, Χ., Τριαντάφυλλος, Δ., *Θράκη*, Αθήνα 2001
- Παρανίκας 1900
- Παρανίκας Μ., *Επιγραφαί τῆς ἐν Θρᾷκη Ἀδιανουπόλεως, Ἑλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως* 27(1900), 389-393
- Τσουρής 1991
- Τσουρής, Κ., *Ἐκθεση ἀνασκαφικῆς ἐρευνας στο Διδυμότειχο, Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν* 20 (1987) 43-65
- Τσουρής 1995.
- Τσουρής, Κ., *Νέα ευρήματα ἀπὸ το Διδυμότειχο, Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν* 22 (1989) 89-110
- Τσουρής, Μπρίκας 2006
- Τσουρής, Κ., Μπρίκας, Α., *Βυζαντινές οχυρώσεις στον Ἐβρο. I. Μεσημβρία – Ποταμός – Ἄβας – Τραϊανούπολις – Φέρες, Βυζαντινά* 26 (2006) 153-209

Γ. Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Asdracha 1995
- Asdracha C., *de la Thrace orientale et de l' ile d' Imbros (XIIIe-XVe siècles) Présentation et Commentaire Historique*, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 43 (1988) Μελέτες, Αθήνα 1995, 219-291
- Asdracha 1996
- Asdracha C., *Inscriptions Byzantines de la Thrace orientale (VIIIe-XIe siècles) Présentation et Commentaire Historique*, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 44-46 (1989-1991) Μελέτες, Αθήνα 1996, 239-334

- Beldiceanu-Steinherr 1965 Beldiceanu-Steinherr I., La conquête d'Andrinople par les Turcs: La pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes, *Travaux & Mémoires* 1 (1965), 439-461
- Hammer 1812 Hammer, J., *Rumeli und Bosna, Geographisch Beschrieben von Mustafa Ben Abdalla Hadschi Chalfa*, Wien 1812
- Hasluck 1908-1909 Hasluck, F.W., The Monuments of the Gattelusi, *Annual of the British School at Athens* 15 (1908-1909), 248-269
- Kissling 1956 Kissling. H.J., *Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert*, Wiesbaden 1956
- Kuniholm, Striker 1983 Kuniholm, P.I., Striker, C.L., Dendrochronological Investigations in the Aegean and the Neighboring Regions, *Journal of Field Archeology* 10 (1983), 411-420
- Kuniholm, Striker 1987 Kuniholm, P.I., Striker, C.L., Dendrochronological Investigations in the Aegean and the Neighboring Regions, *Journal of Field Archeology* 14 (1987) 385-398
- Ostrogorsky 1969 Ostrogorsky, G., *History of the Byzantine State*, επιμ. J.Hussey, New Jersey 1969
- Lewis, Pellat, Schacht 1965 Lewis B., Pellat Ch. et Schacht J. (ed), *Encyclopédie de l'Islame*, tome II, Paris 1965
- Ousterhout, Bakirtzis 2007 Ousterhout, R., Bakirtzis, Ch., *The Byzantine Monuments of the Eoros/Meriç River Valley*, Thessaloniki 2007

- Pritask 1975 Pritsak, O., The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1 (1975), 4-29
- Ševčenko 1975 Ševčenko, I., Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of His Time, στο: *The Kariye Djami, 4. Studies in the Art of Kariye Djami and Its Intellectual Background*, επιμ. P. Underwood, Princeton, New Jersey 1975, 267-287
- Sinos 1985 Sinos, St., *Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira)*, München 1985
- Sustal 1991 Sustal, P., *Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos), Tabula Imperii Byzantini* 6, Wien 1991

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

004000115402